

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

Bakalářská práce

Michaela Seifertová

Žena mezi ideálem, normou a realitou v českém
šlechtickém prostředí mezi léty 1500–1650

A woman between the ideal, the norm and the reality
in czech aristocratic enviroment during 1500–1650

Praha 2011

vedoucí práce: Doc. Mgr. Marie Koldinská, Ph.D.

Poděkování

„Ráda bych poděkovala paní Doc. Mgr. Marii Koldinské, Ph. D. za cenné odborné rady během konzultací bakalářské práce a taktěž své rodině za její neustálou podporu.“

Prohlášení

„Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.“

V Praze dne 25.7. 2011

Anotace

Bakalářská práce si klade za cíl rekonstruovat obraz ideální ženy a norem uplatňovaných pro ženské vlastnosti, chování a jednání pro období let 1500–1650 v českých zemích, a to prostřednictvím tří základních ženských kategorií, panny, manželky a vdovy. Další úkol představuje porovnání tohoto ideálního vzoru s reálnou skutečností. Vzhledem k nedostatku pramenů, jež by se zabývaly modelem ideální ženy ve šlechtickém prostředí, zaměřuji se taktéž na představitelky měšťanských kruhů, kde jsou prameny zmiňovaného charakteru k dispozici. V souvislosti s tím je mým úkolem rovněž nalezení odpovědi na otázku, zda byly popsány ideál a normy platné pro obě zkoumané společenské vrstvy. Vycházela jsem z mravoučných a mravokárných spisů, satirických skladeb a písemností osobní povahy, jež jsem posléze konfrontovala s literaturou věnující se dějinám žen a dějinám každodennosti.

Klíčová slova: žena, ženy, šlechta, raný novověk, rodinný život, každodennost, ideál

Annotation

The subject of Bachelor thesis is to reconstruct the image of ideal woman, standards and rules applied to women's characteristics, behaviours and actions for the time period 1500 to 1650 in the Czech lands, by means of three basic female categories (virgins, wives and widows). Another goal is to compare the above mentioned ideals with the real facts. Due to the lack of informational sources providing a sufficient knowledge of the type of ideal noblewoman I am focusing on women of townsfolk origin as well, because there is far more information available about them. In context, I am also trying to find the answer to the question whether the described social ideals and behavioural requirements were applicable to both studied women's social strata equally. As a resource, I have used moralistic writings, satirical compositions and documents of a personal nature that I have confronted with the literature devoted to the history of women and women's everyday life.

Key words: woman, women, aristocracy, early-modern period, homelife, everydayness, ideal

Obsah

Obsah	6
1. Úvod	7
2. Počestná panna	12
3. Dobrá manželka	23
3.1. Vztah ženy a muže	23
3.2. Práce a seberealizace	33
3.3. Žena v úloze matky	43
4. Poctivá vdova	53
5. Závěr	63
6. Seznam literatury	65

1. Úvod

Za téma své bakalářské práce jsem si zvolila problematiku role ženy v raném novověku v českých zemích. Důvodem této volby byl můj zájem o danou oblast historického bádání, tedy o období raného novověku a současně i o dějiny žen. Zároveň bych taktéž ráda alespoň zčásti nahlédla skrze analýzu vnímání ženy do myšlení člověka ve zvoleném období.

Cílem mého textu je rekonstrukce obrazu ideální ženy a norem uplatňovaných pro ženské vlastnosti, chování a jednání pro období let 1500–1650 v českých zemích. Dále usiluji o porovnání tohoto ideálního vzoru s každodenní skutečností, o zjištění, jakým způsobem příslušnice slabšího pohlaví reagovaly na zkoumané mravní požadavky v praxi.

Práce je rozdělena na tři hlavní kapitoly, z nichž jedna se skládá posléze ještě ze stejného počtu podkapitol. Toto dělení vychází ze tří základních ženských kategorií, to jest panny, manželky a vdovy. Příslušné členění je odvozeno nejen od životních cyklů, nýbrž reflektuje i dobové mravní stereotypy při posuzování slabšího pohlaví.

Zaměřuji se primárně na ženy z nejvyšších kruhů společnosti, tedy na šlechtičny. Ovšem vzhledem ke skutečnosti, že nejsou k dispozici prameny popisující konkrétně ideální vlastnosti a chování šlechtičen, které však můžeme nalézt pro členky měšťanských kruhů,¹ zabývám se taktéž tímto druhým stavem. S uvedeným faktem je spjat další úkol mé bakalářské práce, jenž představuje nalezení odpovědi na otázku, zda byl výše zmíněný ideální model a normy sociálně univerzální, to znamená obecně akceptovatelný nejen v měšťanském, ale i ve šlechtickém prostředí.

V této práci se záměrně nezabývám ženami, jež výrazně vybočovaly svým původem či jednáním, a byly proto společností hodnoceny jiným způsobem. Jednalo se kupříkladu o židovky, ženy na okraji společnosti, prostitutky, ženy zneuctěné apod. Toto vymezení souvisí též se zvolenými sociálními vrstvami obyvatelstva, se šlechtickým a měšťanským stavem. Současně se text nevěnuje ani ženám, které se rozhodly vstoupit do kláštera a zasvětit život Bohu.

¹ Viz Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008; Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Žena není přišera, ale nejmilejší stvoření boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009.

Při rekonstrukci modelu ideálních vlastností a chování využívám rovněž dobových zmínek o případech, kdy žena porušila dané normy jednání, a tím dokládám význam, jaký mělo jejich dodržování.²

Během tvorby bakalářské práce jsem vycházela z pramenů a literatury, jež se na jedné straně obsahově věnují buď přímo podobě ideální ženy, či se týkají dějin každodennosti.

V prvé řadě jsem čerpala ze dvou svazků nedávno vydané edice,³ s názvy *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v literatuře raného novověku*⁴ a *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*,⁵ jejímiž editorkami jsou Jana Ratajová a Lucie Storchová. Prameny obsažené v obou dílech jsou zaměřeny na ženy z měšťanského prostředí. První svazek se věnuje ideální podobě panny a vdovy. Naprostá většina textů, které jdou zde uvedeny, pojednává o ideálním vzoru představitelk necírkevního prostředí. Druhý díl se zabývá povinnostmi vdané ženy a představuje charakteristiku ideální manželky, v její úloze dobré matky, pracovité hospodyně a oddané manželky. Mateřství je však ze strany autorů věnována mnohem menší pozornost ve srovnání s ostatními zmiňovanými rolemi. Z tohoto důvodu jsem v kapitole popisující zásady chování matky využila i mravokárného spisu *Dětský rápek*⁶ od Šimona Lomnického z Budče.

V menší míře jsem pracovala taktéž se satirickými spisy, které byly v období raného novověku populární, jmenovitě například se skladbou *Pec na baby*⁷ či texty *Mandát aneb vládnutí žen*⁸ a *Píseň radostná*.⁹

² Srov. Jindřich FRANCEK, *Příběh tajné lásky. Eliška Kateřina Smiřická a její sexuální skandál*, Praha 2005; Týž, *Zločin a sex v českých dějinách*, Praha 2000.

³ Roky vydání 2008 a 2009. V minulém roce vyšel třetí svazek edice, avšak texty v něm obsažené vznikly až v 18. století, tedy nespádají do mnou zkoumaného časové období, proto jsem je nevyužila. Viz Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Žádná ženská člověk není. Polarizace genderů v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století*, Praha 2010.

⁴ J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008.

⁵ J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009.

⁶ Jakub KRČ – Vojtěch HLADKÝ (edd.), *Kupidova střela; Dětský rápek / Šimon Lomnický z Budče*, Brno 2000.

⁷ [neznámý autor], *Pec na baby*, in: Jaroslav Kolár (ed.), *Frantové a grobiáni. Z mravokárných satir 16. věku v Čechách*, Praha 1959, s. 128–131.

⁸ [neznámý autor], *Mandát aneb vládnutí žen*, in: Tamtéž, s. 122–127.

Závěry, k nimž jsem na základě rozboru zmiňovaných pramenů došla, jsem posléze konfrontovala s literaturou zaměřenou na dějiny žen, dějiny každodennosti a rovněž s dalšími prameny osobní povahy, takzvanými ego-dokumenty. U soukromých písemností šlo o paměti, deníky a korespondenci, jež byly sepsány šlechtičkami a v jednom případě i mužem.¹⁰

V české literatuře se objevuje několik období, typických zvýšeným zájmem o dějiny žen.

Prvním z nich je doba národního obrození, kdy vlastenci věnovali ženské otázce velkou pozornost. V druhé polovině 19. století došlo k vydání několika souborů soukromé korespondence, jejichž editorem byl František Dvorský. Konkrétně lze uvést kupříkladu edice *Zuzana Černínová z Harasova. Dopisy české šlechtičny z polovice 17. století*,¹¹ *Listy paní Kateřiny z Žerotína, rozené z Valdštejna I–II*¹² nebo *Staré písemné památky žen a dcer českých*.¹³ V případě první jmenované edice jsem čerpala až z jejího dalšího vydání Zdeňkem Kalistou z roku 1941.¹⁴ Z prvé dekády 20. století pochází edice Františka Tischera *Dopisy Sylvie hrab. Černínové, rozené Caretto-Millesimovy, s chotěm jejím Heřmanem hrab. Černínem z Chudenic z let 1635–1651*.¹⁵ O desetiletí později vznikla známá kniha Anny Císařové-Kolářové *Žena v hnutí husitském*,¹⁶ která se však přímo netýká tématu mé bakalářské práce.

Druhá vlna zájmu přišla ve čtyřicátých letech, kdy byla vydána publikace autorského kolektivu pod vedením Karla Stloukala *Královny, kněžny a velké ženy české*,¹⁷ zde jsem opět využila až upravené verze z roku 1996, a kniha již zmiňované Anny Císařové-Kolářové *Žena v jednotě bratrské, zásady, postavy a dědictví*.¹⁸

⁹ [neznámý autor], *Píseň radostná*, in: Jaroslav Kolár (ed.), *Zrcadlo rozděleného království. Z politických satir předbělohorského století v Čechách*, Praha 1963, s. 183–188.

¹⁰ Marie KOLDINSKÁ – Petr MAŤA (edd.), *Deník rudolfinského dvořana. Adam mladší z Valdštejna 1602–1633*, Praha 1997.

¹¹ Zdeněk KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, Praha 1941.

¹² František DVORSKÝ (ed.), *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I–II*, Praha 1894–1895.

¹³ Týž (ed.), *Staré písemné památky žen a dcer českých*, Praha 1869.

¹⁴ Zdeněk KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, Praha 1941.

¹⁵ František TISCHER (ed.), *Dopisy Sylvie hrab. Černínové, rozené Caretto-Millesimovy, s chotěm jejím Heřmanem hrab. Černínem z Chudenic z let 1635–1651*, Praha 1908.

¹⁶ Anna CÍSAŘOVÁ – KOLÁŘOVÁ, *Žena v hnutí husitském*, Praha 1915.

¹⁷ Karel STLOUKAL a kol., *Královny, kněžny a velké ženy české*, Praha 1941; Karel STLOUKAL a kol., *Královny a kněžny české*, Praha 1996.

¹⁸ Anna CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, *Žena v Jednotě bratrské. Zásady, postavy a dědictví*, Praha 1942.

Není možné vynechat zásadní dílo Josefa Janáčka ze sedmdesátých let *Ženy české renesance*,¹⁹ který ve své knize čtenářům představil ženy, jež se dokázaly v tomto období prosadit a projevit své osobní schopnosti.

V posledních dvaceti letech vznikla velká řada literatury a edic zaměřených na tematiku role ženy v raném novověku. Jde například o *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*²⁰ od Pavly Horské a jejích spolupracovníků, *Rodinné paměti. Alžběta Lidmila z Lisova*,²¹ jejichž editorkou se stala Jana Ratajová, *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*,²² dílo autorského kolektivu v čele s Milenou Lenderovou, či rozsáhlou publikaci pod názvem *Žena v českých zemích od středověku do dvacátého století*²³ od Mileny Lenderové, Boženy Kopičkové, Jany Burešové a Eduarda Maura a dalších. Nedávno vyšel též vícejazyčný výběr korespondence mezi Polyxenou z Lobkovic a jejím chotěm Zdeňkem Vojtěchem Popelem z Lobkovic *Svědectví o ztrátě starého světa. Manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovické z Pernštejna*.²⁴

Mezi nejvýznamnější badatele zabývající se různými otázkami života žen v raném novověku v českém prostředí se řadí Jana Ratajová, Lucie Storchová, Marie Ryantová, Václav Bůžek či Milena Lenderová, která se ovšem v současné době zaměřuje spíše na 19. století.

V zahraničí do zkoumané problematiky nejvíce zasáhly německé autorky Gisela Bock s knihou *Ženy v evropských dějinách od středověku do současnosti*,²⁵ dále Heide Wunder s knihou „*Er ist die Sonn', sie ist der Mond. Frauen in der Frühen Neuzeit*“²⁶ nebo Beatrix Bastl s publikací *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit*.²⁷ Tyto

¹⁹ Josef JANÁČEK, *Ženy české renesance*, Praha 1976. Při tvorbě bakalářské práce jsem vycházela z novějšího třetího vydání z roku 1996. Viz Josef JANÁČEK, *Ženy české renesance*, Praha 1996.

²⁰ Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.

²¹ Jana RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila z Lisova. Rodinné paměti*, Dolní Břežany 2002.

²² Milena LENDEROVÁ (ed.), *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002.

²³ Milena LENDEROVÁ – Božena KOPIČKOVÁ – Jana BUREŠOVÁ – Eduard MAUR (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009.

²⁴ Jedná se o dopisy v českém a španělském jazyce. Viz Pavel MAREK (ed.), *Svědectví o ztrátě starého světa. Manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovické z Pernštejna*, České Budějovice 2005.

²⁵ Gisela BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách. Od středověku do současnosti*, Praha 2007.

²⁶ Heide WUNDER, „*Er ist die Sonn', sie ist der Mond. Frauen in der Frühen Neuzeit*“, München 1992.

²⁷ Beatrix BASTL, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit*, Wien 2000.

zmiňované zahraniční práce spolu s několika dalšími²⁸ mi posloužily jako sekundární literatura a byly využity jen v okrajovém měřítku.

Vyjma uváděné literatury²⁹ jsem čerpala ještě z několika článků od Marie Ryantové,³⁰ Václava Bůžka³¹ a jiných autorů.³² Taktéž jsem vycházela z knih, jež se nezabývaly přímo dějinami žen, nýbrž věnovaly se tematice rodinného života raně novověkého šlechtice.³³

²⁸ Britta-Juliane KRUSE, *Witwen. Kulturgeschichte eines Standes in Spätmittelalter und früher Neuzeit*, Berlin 2007; Natalie ZEMON DAVIS, *Frauen und Gesellschaft am Beginn der Neuzeit. Studien über Familie, Religion und die Wandlungen des sozialen Körpers*, Berlin 1986; Margaret KING, *Frauen in der Renaissance*, München 1993.

²⁹ Mimo zmiňované tituly, které pro mne byly určující, jsem pracovala ještě s dalšími texty. Viz seznam literatury a vydaných pramenů.

³⁰ Marie RYANTOVÁ, *Vzdělanostní úroveň raně novověkých šlechticů ve světle štambuchů*, in: Česko-slovenská historická ročenka, Praha 2001, s. 187–193.

³¹ Václav BŮŽEK, „Tý naděje budou každý čtyři neděle“. *Těhotenství očima šlechty na prahu novověku*, *Dějiny a současnost* 23, 2001, č. 3, s. 8–13.

³² Alena ŠUBRTOVÁ, *Kontracepce, aborty a infanticidia v pramenech k předstatistickému období*, *Historická demografie* 15, Praha 1991, s. 9–46; Eduard MAUR – Václav ŠTOREK, *K demografii české šlechty v 16. století (Hynek Krabice z Weitmile a jeho pět manželek)*, *Historická demografie* 26, Praha 2002, s. 5–27.

³³ Viz Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA a kol., *Dvory velmožů s erbem růže. Všední a sváteční dny posledních Rožmberků a pánů z Hradce*, Praha 1997; Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL (ed.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007; Marie KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, Praha – Litomyšl 2001; Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004.

2. Počestná panna

Není snadné nalézt odpověď na otázku, jaké věkové rozmezí bylo charakteristické pro představitelky panenského stavu (z necírkevních kruhů). V raném novověku neexistovala v myslích současníků přesná hranice mezi dětstvím, dospíváním a dospělostí, jakou známe my dnes, ještě méně byl pak zřetelný přechod mezi fází dítěte a mladistvého.³⁴ Jan Amos Komenský ve svých výchovných textech klade konec dětství k 12. roku života a počátek dospělosti mezi 24. až 25. rok života.³⁵ Zemské zřízení pro Čechy, které vešlo v platnost roku 1549, stanovovalo naproti tomu za zletilé ty dívky, jež dosáhly stáří patnácti let. Toto nařízení platilo pro příslušnice šlechty i měšťanstva.³⁶ Realita všedních dní však byla pravděpodobně jiná, dívky byly totiž všeobecně již od raného věku zapojovány do světa dospělých, což úzce souviselo s jejich výchovou a (ne)vzděláním.³⁷ V každém případě pak fáze dětství definitivně končila u dívek se vstupem do manželství.

Pokusila bych se však přeci jen jednotlivá období předcházející dosažení plnoletosti částečně určit. Lze obecně konstatovat, že doba dětství trvala zhruba do okamžiku, kdy dítě získalo základní vzdělání a výchovu a bylo samostatné do takové míry, že se již teoreticky mohlo žít samo svou prací, konkrétně se jednalo přibližně o dvanáctý rok života.³⁸ Po tomto období následovalo u mužů běžně další rozvíjení znalostí a schopností, výuka na různých typech škol, popřípadě pod dohledem soukromého učitele a především ve šlechtickém prostředí i studium na univerzitách, navštěvovaných v rámci studijních pobytů v zahraničí, takzvaných kavalírských cest.³⁹ V kontrastu s tím byly dívky intenzivně připravovány na vstup do manželství a většina z nich neměla možnost vzdělávat se.⁴⁰ V těchto letech mladé ženy pobývaly u svých rodičů a to až do doby sňatku, k němuž mohlo dojít za různě dlouhou dobu. Vzhledem k této skutečnosti byla u jednotlivých dívek fáze dospívání různě dlouhá. Dá se říci, že urozené dívky se vdávaly většinou dříve ve srovnání s jejich vrstevnicemi z nižších

³⁴ B. KOPIČKOVÁ – E. MAUR – M. LENDEROVÁ – M. RYANTOVÁ – J. STEJSKAL – J. BUREŠOVÁ – M. MACKOVÁ – A. VELKOVÁ, *Životní cykly a žena*, in: M. Lenderová – B. Kopiczková – J. Burešová – E. Maur (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 71.

³⁵ Tamtéž.

³⁶ Tamtéž, s. 71.

³⁷ Milena LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999, s. 41.

³⁸ Tamtéž, s. 70.

³⁹ Marie KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, s. 49–51.

⁴⁰ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 39, 40.

sociálních vrstev.⁴¹ Někdy mohla dokonce dívka přejít takřka ihned nebo jen s velice krátkým mezidobím z fáze dětství do dospělosti, pokud se její věk v době sňatku pohyboval kolem třinácti, čtrnácti let.⁴²

Nyní bych se zaměřila na teoretičtější problematiku, to jest na otázku, jakou podobu měl model příkladné panny.

Při tvorbě této části kapitoly jsem čerpala v největší míře z prvního svazku edice raně novověkých textů s názvem *Nádoby mdlé, hlavy nemající?*,⁴³ jejímiž editorkami jsou Jana Ratajová a Lucie Storchová. Zde obsažené prameny, které se věnují tématu kapitoly,⁴⁴ se liší v několika základních momentech. Prvním z nich je vůbec definice panny samotné, neboť mravoučná a mravokárná literatura zkoumaného období rozlišuje dvě varianty panenství. Na jedné straně se mohlo jednat o panenství, jež představovalo jen dočasný stav v životě ženy, jakýsi předstupeň úlohy manželky.⁴⁵ V opačném případě poté šlo o panenství trvalé.⁴⁶ Tyto texty se dále různí i svým pojetím, postojem k ženskému panenství a mužskému panictví, symbolikou, zaměřením na určitého konkrétního čtenáře a vůbec svým celkovým zpracováním.⁴⁷ Avšak i přes tyto rozdílnosti lze z nich velmi dobře vyčíst, jak přibližně vypadalo ono dobové mínění vztahující se k představě ideálního vzoru neprovdané mladé dívky, panny, čekající a připravující se na vstup do manželství, jaký způsob chování byl od ní očekáván, které vlastnosti byly oceňovány nebo naopak zatracovány, popřípadě tolerovány.

⁴¹ Heide WUNDER, „*Er ist die Sonn', sie ist der Mond*“. *Frauen in der Frühen Neuzeit*, s. 44–46.

⁴² Např. se to týkalo manželství Petra Voka s Kateřinou z Ludanic, kdy mladičké choti bylo na jeho počátku pouhých patnáct let či sňatku Hynka Krabice z Weitmile s výrazně mladší Eliškou Protivínskou, jejíž stáří bylo při vstupu do manželství taktéž čtrnáct či patnáct let. Viz Anna CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, *Kateřina Rožmberská z Ludanic*, in: K. Stloukal a kol., *Královny a kněžny české*, s. 196–198; Eduard MAUR – Václav ŠTOREK, *K demografii české šlechty 16. století (Hynek Krabice z Weitmile a jeho pět manželek)*, *Historická demografie* 26, s. 5–27.

⁴³ J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající?*, Praha 2008.

⁴⁴ Lukáš Martinovský, *Křesťanských pobožných panen věnček poctivosti* (1581); Adam Klemens Plzeňský, *Rozkoš a zvule panenská* (1613) a *Korunka aneb věnek panenský*; Daniel Hussonius Pacovský, *Zahrada panenská* (1630).

⁴⁵ Srov. L. MARTINOVSKÝ, *Křesťanských pobožných panen věnček poctivosti*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající?*, s. 11–150; A. KLEMENS PLZEŇSKÝ, *Rozkoš a zvule panenská a Korunka aneb věnek panenský*, in: Tamtéž, s. 153–244.

⁴⁶ Srov. D. HUSSONIUS PACOVSKÝ, *Zahrada panenská. Dvanácte historií o svatých pannách Pánu Bohu posvěcených a oddaných*, in: Tamtéž, s. 245–277.

⁴⁷ Těmito odlišnostmi se zabývá studie Jany Ratajové. Viz Jana RATAJOVÁ, *Panna a panenství / panice a panictví v české literatuře raného novověku*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající?*, s. 542–591.

Zdrojem hlavních mravních pravidel provázejících celý život ženy v 16. a 17. století bylo v prvé řadě náboženství, přesněji křesťanské texty, Bible, díla světců a prvních křesťanů či přímo mravoličné a mravokárné spisy apod., sepsané častokrát zástupci církevních kruhů.⁴⁸ Pravidla a zásady ženského chování byly dále tradovány s menšími či většími rozdíly skrze generace a stávaly se jakýmsi nepsanými zákony či byly zakotveny přímo v právních kodexech a ženy mohly být v případě jejich porušení přísně trestány.⁴⁹

Mladá dívka byla v období před svatbou plně podřízena vůli svých rodičů, již měla plnit bez ohledu na své vlastní mínění. Zejména otec byl pro ni výraznou autoritou, rozhodoval o její výchově, získaném vzdělání a samozřejmě záleželo i na něm, za koho se jednou jeho dcera provdá. Bylo nemyslitelné, aby dcera rodičům odporovala.⁵⁰ Tato podřízenost se promítala nejen do abstraktního ideálního modelu dívčina chování, nýbrž zahrnovala i naprosto praktickou nutnost a společností očekávaný způsob jednání, jehož porušování s sebou mohlo nést ve většině případů silnou nelibost okolí.⁵¹ Pochopitelně byla tato podřízenost dána na straně dcer i ekonomickou a sociální závislostí.

Současně však leželo břímě péče o potomka a s tím spojených povinností právě na rodičích. Oba měli sami svým příkladem dívku motivovat již od útlého dětství, aby byla dobrým člověkem, dobrou křesťankou, zabezpečit jí odpovídající výchovu, udílet zkušené rady a to jasně, mírně a chápavě a vyhýbat se prudkosti, pokud bude jiného zbylí.⁵²

Mladé ženy měly také bedlivě naslouchat radám a napomenutím příbuzných, starších osob v jejich okolí a samozřejmě duchovních, ti se jim měli stát též příkladem, oporou a jejich kázání dobrou inspirací ke konání dobra a naopak vystříhání se hříchů.⁵³ I v případě, že

⁴⁸ Kupř. spisy příslušníka Jednoty bratrské Jana Ámose Komenského či evangelického kněze Adama Klementa Plzeňského. Bude jim věnována pozornost v další části kapitoly.

⁴⁹ Trest za ztrátu panenství před vstupem do manželství mohlo představovat pozbylí dědických nároků nebo dokonce právní stíhání. Viz Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL – Zdeněk VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 24.

⁵⁰ L. MARTINOVSKÝ, *Křesťanských pobožných panen věnček poctivosti*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající?*, s. 59–66.

⁵¹ Srov. životní osudy Elišky Kateřiny Smiřické. Viz Jindřich FRANCEK, *Příběh tajné lásky*, s. 71–113.

⁵² L. MARTINOVSKÝ, *Křesťanských pobožných panen věnček poctivosti*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající?*, s. 13, 14; A. KLEMENS PLZEŇSKÝ, *Rozkoš a zvule panenská*, in: Tamtéž, s. 169, 170.

⁵³ L. MARTINOVSKÝ, *Křesťanských pobožných panen věnček poctivosti*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající?*, s. 134, 135.

poučení přicházelo od dalších lidí pohybujících se mimo prostředí domova, nemělo ztrácet stejnou mírnost preferovanou už v tomto aspektu u rodičů.⁵⁴

Od panen se navíc očekávalo, že se stanou nadšenými a bedlivými posluchačkami kněží, budou se pilně věnovat čtení Písma⁵⁵ - pokud se dříve číst naučily - a že se budou vždy, kdy to bude jen trochu možné, oddávat i modlení k Bohu, spojenému s boží bázni a pokorou.⁵⁶

Z předcházejících vět je zřejmé, že mezi ideální vlastnosti neprovdané dívky musíme tedy zařadit schopnost naprosto respektovat autoritu svých rodičů, nadto poté ještě nadšení pro náboženskou výchovu, čtení či poslech náboženských děl a pro modlení. Mimo tyto povahové rysy a způsoby chování sem patří ještě mnoho dalších vlastností. Všechny byly prezentovány v podobě symbolického „věnečku“, „panenského vínku“ a „růže stolisté“.⁵⁷ Mezi nejdůležitější panenské ctnosti tak můžeme zařadit rovněž „pravé poznání Pána Boha všemohoucího a jeho slova, bázeň Boží, pokoru spojenou s bázni Boží, časté a upřímné modlení se k Bohu a jeho vzývání, vděčnost Pánu Bohu za jeho všemocnou dobrou vůli a skutky, dodržování víry a stálé a pevné vyznání víry, povinnou uctivost zachovávanou rodičům a pánům, pracovitost a pilnost, mravnost, rozšafnost a přívětivost, přátelské jednání, tichost, trpělivost, vlídnost, dobrotivost a služebnost, milosrdenství, soucítění a pomoc druhému, stud, stydlivost, čistotu, péči o oděv i o tělo, skromnost, střídmost a střízlivost, panenskou čistotu a nevinnost, uskromňování se a vděčnost, dobrotivost, dobromyslnost a štědrost, pravdomluvnost a upřímnost, srdečnost, mlčenlivost, vnitřní sílu ducha“⁵⁸ a pochopitelně i dodržování desatera Božích přikázání, jež se vztahovalo na všechny křesťany bez rozdílu.

Některé z těchto uvedených vlastností mají svou nadčasovou hodnotu a jsou společností vysoce ceněny i dnes (pracovitost, dobromyslnost, upřímnost), jiné jsou naopak silně ovlivněny soudobým náboženským cítěním (bázeň Boží, časté modlitby, pokora) či větší mírou společenské konzervativnosti, nežli jakou je možné nalézt v současné kultuře (stydlivost, panenská čistota, mravnost).

⁵⁴ Tamtéž, s. 18.

⁵⁵ Zde je však nutné upozornit, že se jednalo o názor protestantských mravokárců, pro které mělo ženské čtení náboženských textů velký význam, nikoli o katolické představitele.

⁵⁶ A. KLEMENS PLZEŇSKÝ, *Rozkoš a zvule panenská*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající?*, s. 173, 174.

⁵⁷ Cit. J. RATAJOVÁ, *Panna a panenství / panice a panictví v české literatuře raného novověku*, in: Tamtéž, s. 565.

⁵⁸ Cit. L. MARTINOVSKÝ, *Křesťanských pobožných panen věncek poctivosti*, in: Tamtéž, s. 11–153.

Pokud si mladá dívka přála být považována za skutečně váženou a ctnou, měla potom být obdařena nejen výše uvedenými charakterovými rysy, ale musela dodržovat i určité přesně stanovené zásady chování. Samozřejmě se předpokládalo, že bude dbát o svou dobrou pověst tím, že se nebude stýkat s nepoctivými osobami, bude si chránit své tělesné panenství, vyhne se toulání v noci po ulicích a celkově se bude snažit nevytvářet zbytečně jakékoli podněty pro vznik klepů o své osobě.⁵⁹

Správná panna měla zároveň žít vždy v respektu a pokoře před Bohem vědoma si Božích příkázání a všech jeho dalších nařízení,⁶⁰ kterými je povinna bezpodmínečně se řídit. Vždy se měla vyhýbat hříchu, neboť dobře věděla, že pokud toto nedodrží, bude v den Posledního soudu odsouzena k věčným mukám a nikdy nestane v Království nebeském ani nezíská božské odměny.⁶¹

Bylo též vhodné, aby dívky byly dostatečně bohabojné, pevné a stálé ve víře.⁶²

Lukáš Martinovský se zabývá ve svém textu i problematikou péče o tělo a výběrem oděvu.⁶³ Zastává zde stanovisko, že dívky by měly dbát na čistotu těla a šatů, chodit upravené a náležitě oblečené. Měly by si být dobře vědomy svého stavu a konkrétní společenské situace a podle toho se i oblékat a líčit. Žádná žena, a obzvláště mladá dívka, by neměla propadnout marnotratné pýše a vyzdvihovat svou okrasu přespříliš. Navíc krása panen má spočívat právě v jejich mladosti, přirozenosti a nevinnosti, z tohoto důvodu se dívky nemají příliš výrazně líčit a zdobit šperky, které by naopak jejich přirozený půvab zastínily.⁶⁴ Návod, jakým způsobem se líčit, podává i satirický text *Lícidlo krásné pannám a paním*,⁶⁵ předložený českých čtenářům Tobiášem Mouřenínem z Litomyšle. Autor zde taktéž u dívek preferuje jednoduchý a cudný vzhled.

Jednou z nejvýznamnějších a současně zcela nezbytnou vlastností pro neprovdanou dívku byla její panenská čistota, avšak nejen tělesná neposkvrněnost, nýbrž i čistota vnitřní, duše

⁵⁹ A. KLEMENS PLZEŇSKÝ, *Rozkoš a zvule panenská*, in: Tamtéž, s. 182, 183.

⁶⁰ L. MARTINOVSKÝ, *Křesťanských pobožných panen věnček poctivosti*, in: Tamtéž, s. 46–49.

⁶¹ A. KLEMENS PLZEŇSKÝ, *Rozkoš a zvule panenská*, in: Tamtéž, s. 213.

⁶² L. MARTINOVSKÝ, *Křesťanských pobožných panen věnček poctivosti*, in: Tamtéž, s. 52–55.

⁶³ Tamtéž, s. 83–87.

⁶⁴ Tamtéž.

⁶⁵ Tobiáš MOURENÍN Z LITOMYŠLE, *Lícidlo krásné pannám a paním*, in: Milan Kopecký (ed.), Tobiáš Mouřenín z Litomyšle. Veršovaná tvorba, Praha 1995, s. 199, 200. V edici však M. Kopecký uvádí pouze část textu.

a srdce.⁶⁶ Pokud se zjistilo, že dívka při vstupu do manželství není již pannou, znamenalo to pro obě dvě rodiny obrovskou ostudu a samozřejmě též možnost zrušení sňatku, nemluvě o otázce finančního odškodnění, právního stíhání a sociální devalvaci celé novomanželčiny rodiny v očích okolí.⁶⁷ Z tohoto důvodu měly být panny velmi ostražité před mládenci a jejich případnými návrhy.⁶⁸ V první kapitole knihy *Člověk českého raného novověku*⁶⁹ je doslova označeno panenství za jakýsi „hmotný kapitál“⁷⁰ pro dívku a její rodinu a jeho porušení má být trestáno ve všech společenských vrstvách.⁷¹ Václav Bůžek se v publikaci *Eva nejen v ráji*⁷² zmiňuje o jednom z možných dopadů doprovázejících výše zmíněné provinění, v tomto případě se týká šlechtičen: „V zemském zřízení z počátku 17. století bylo dokonce zakotveno ustanovení, že šlechtična, která si před prvním sňatkem nezachová panenství, ztrácí nárok na svůj případný dědický podíl.“⁷³

Zcela odlišnou ovšem byla situace u mužských protějšků mladých žen, u nichž byla předmanželská sexualita tolerována a někdy i očekávána, neboť jim samým nezpůsobovala narušení dobré pověsti.⁷⁴ Především kavalírské cesty šlechtických synků se stávaly vhodnou příležitostí k navázání prvních sexuálních kontaktů, blíže se nám o nich zmiňují mnohé šlechtické deníky či památníky z cest.⁷⁵

Dobrým příkladem nutnosti zachování si fyzického panenství před svatbou a zároveň i příkladem z každodenního života se staly osudy představitelky jednoho z tehdy nejbohatších šlechtických rodů v Čechách Elišky Kateřiny Smiřické, starší dcery Zikmunda Smiřického. Eliška Kateřina ještě jako mladá sedmnáctiletá dívka svedla za pomoci služebné Evy svého

⁶⁶ L. MARTINOVSKÝ, *Křesťanských pobožných panen věncek poctivosti*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající*, s. 90; V. BŮŽEK – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 23, 24.

⁶⁷ V. BŮŽEK – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 24.

⁶⁸ Tamtéž.

⁶⁹ V. BŮŽEK – P. KRÁL (edd.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007.

⁷⁰ Cit. Tamtéž, s. 24.

⁷¹ Tamtéž.

⁷² M. LENDEROVÁ (ed.), *Eva nejen v ráji*, Praha 2002.

⁷³ Cit. Václav BŮŽEK, *Muž, žena a děti v aristokratické rodině na prahu novověku*, in: Tamtéž, s. 49.

⁷⁴ V. BŮŽEK – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 22.

⁷⁵ V. BŮŽEK, *Muž, žena a děti v aristokratické rodině na prahu novověku*, in: M. Lenderová (ed.), *Eva nejen v ráji*, s. 47. Lze např. uvést deník moravského šlechtice Lva Viléma z Kounic, který ve svém deníku referuje o milostném dobrodružství s kurtizánou, jež prožil při návštěvě Španělska. Viz Tamtéž.

poddaného kováře Jiřího Wagnera. Její čin však nezůstal utajen a následoval poměrně přísný trest. Neposlušná dcerka byla na dlouhá léta uvězněna, nejprve na Hrubé Skále a později na Kumburku, aby se předešlo dalším možným problémům a pomluvám.⁷⁶ Osud Elišky Kateřiny nebyl nikterak záviděníhodný. Ačkoli se později našel muž ochotný se s ní oženit,⁷⁷ nesla břímě provinění po celý svůj život, o němž by se dalo bez rozpaků vypovědět, že byl ryze tragickým. Největší nesnáze jí po propuštění z vězení způsobovala její sestra Markéta Salomena, která se jí snažila připravit o dědictví. Své plné právo na odkázaný majetek odůvodňovala právě Eliščiným prohřeškem s odkazem na ustanovení zemského zřízení, jež neuznávalo nároky panen pozbyvších panenství.⁷⁸ Spor byl nakonec vyřešen zcela jiným způsobem, neboť Eliška Kateřina zemřela při výbuchu střelného prachu na zámku v Jičíně, kde pobývala se svým manželem. Dodnes nejsou zcela objasněny příčiny a okolnosti výbuchu.⁷⁹ Situace, v níž se ocitla Eliška Kateřina, jistě potkala více šlechtičen, z toho důvodu, že však o nich žádné bližší podrobnosti nemáme, je možné předpokládat, že se rodinám úspěšně dařilo hříchy dcer utajovat. Příběh Elišky Kateřiny Smiřické se natolik zapsal do historie, že se i o mnoho let později stával vděčným námětem pro literární, dramatickou i lidovou tvorbu.⁸⁰

Tematika dívčího vzdělání v raném novověku zahrnuje velice rozsáhlou problematiku, pokusím se však alespoň ve stručnosti nastínit, jakým způsobem k němu tehdejší společnost přistupovala.

Po dlouhá staletí bylo považováno ženské vyšší vzdělání, v některých případech pak i vzdělávání vůbec, za nadbytečné a mělo pouze odvádět ženy od práce v domácnosti a péče o děti, respektive od výuky dovedností nutných k budoucí roli manželky. Až do 19. století, jak uvádí Milena Lenderová, „...bylo pro evropskou společnost vzdělání žen okrajovou záležitostí.“⁸¹ I přes tuto skutečnost lze v raném novověku pozorovat ve větší míře sílící tendenci posílat děti do školy, kde by získaly potřebné znalosti před vstupem do dospělosti. Byť se tato skutečnost týkala v prvé řadě chlapců, objevují se pomalu též hlasy z řad soudobých učenců hájících právo dívek na vzdělání.

⁷⁶ J. FRANCEK, *Příběh tajné lásky*, s. 74, 79, 88.

⁷⁷ Jednalo se o Otu z Vartenberka. Viz Tamtéž, s. 96, 98.

⁷⁸ Tamtéž, s. 88–113.

⁷⁹ Tamtéž, s. 99–103.

⁸⁰ Tamtéž, s. 131–155.

⁸¹ Cit. M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 39.

Polemiky o potřebě vzdělání u žen byly vedeny zejména v zahraničí, u nás se objevovaly ve výrazně menším rozsahu, neboť česká společnost byla v této otázce více konzervativní.⁸² Na čem se však obhájci dívčího vzdělání z Českého království i ze zahraničí zcela shodovali, byl rozsah poskytovaných vědomostí. Měl se omezovat pouze na základní znalosti, tedy na čtení a psaní, náboženskou výchovu, ruční práce a dovednosti, jež byly potřebné pro správné vedení domácnosti, a rovněž na výuku mravů, aby si dívky osvojily potřebné ctnosti. Vše ostatní, co překračovalo tento uvedený rámec, bylo považováno za zbytečné.⁸³

Ačkoli mívaly lepší přístup ke vzdělání dívky z vyšších vrstev, jejichž rodiče jim mohli poskytnout výuku soukromého učitele, také ve šlechtickém prostředí bývala výuka omezena na základní úroveň.⁸⁴ Některé z představelek urozených rodů se tak naučily číst a psát, čehož jsou dokladem dochované písemnosti, ať již se jednalo o paměti,⁸⁵ v hojně míře zachovanou korespondenci⁸⁶ či památníky.⁸⁷ Analýzou těchto památníků, takzvaných štambuchů, došla Marie Ryantová ke zjištění, že šlechtičny, jež byly jejich tvůrkyněmi, nedisponovaly v intelektuální oblasti menšími schopnostmi, přesněji předpoklady k nim, nežli jejich mužské protějšky. Nýbrž, že nedostatky a odlišnosti v mužských a ženských textech byly dány právě menší možností vzdělávat se na straně příslušnic slabšího pohlaví.⁸⁸ Tak šlechtičny nebyly schopny citovat antické autory, omezovaly se na psaní v rodném jazyce a dopouštěly se častých gramatických chyb.⁸⁹ Marie Ryantová tak tímto článkem dokládá, jak odlišné byly životní světy, v nichž se obě pohlaví pohybovaly a jak nedostatečná byla ženská výuka v této době.⁹⁰

⁸² Marie RYANTOVÁ, *Vzdělanostní úroveň raně novověkých šlechtičen ve světle štambuchů*, in: Česko-slovenská historická ročenka, Praha 2001, s. 187. Mezi zastánce omezeného dívčího vzdělání patřili Martin Luther, Erasmus Rotterdamský či španělský humanista Juan Luis Vives. Viz M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 41; Gisela BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách*, s. 21, 22.

⁸³ Tamtéž.

⁸⁴ Tamtéž, s. 48.

⁸⁵ Např. Jana RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila z Lisova. Rodinné paměti*, Dolní Břežany 2002.

⁸⁶ Kupř. František DVORSKÝ (ed.), *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I–II*, Praha 1894–1895; Týž (ed.), *Staré písemné památky žen a dcer českých*, Praha 1869; Zdeněk KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, Praha 1941.

⁸⁷ Viz M. RYANTOVÁ, *Vzdělanostní úroveň raně novověkých šlechtičen ve světle štambuchů*, in: Česko-slovenská historická ročenka 2001, s. 187–193.

⁸⁸ Tamtéž, s. 193.

⁸⁹ Tamtéž, s. 192, 193.

⁹⁰ Tamtéž, s. 193.

I v řadách měšťanek, ačkoli usuzují, že již v poněkud menším rozsahu, se nalézaly gramotné ženy, šlo pak často například o dcery a manželky kupců.⁹¹ Josef Janáček v knize *Ženy české renesance*⁹² oceňuje schopnosti Estery Hebenštrajtové, která ovládala nejen psaní a čtení, ale vyznala se i v otázkách obchodních vztahů, měla znalosti z oboru ekonomie a účetnictví a byla sama⁹³ schopna řídit živnost po svém otci.⁹⁴ Na Esteřině příkladě, byť přeci jen nebyla klasickou představitelkou měšťanek, neboť její schopnosti bezpochyby přesahovaly průměrné znalosti jejích kolegyně, dokládá Josef Janáček, že alespoň zcela základní vzdělání nebývalo ani u příslušnic měšťanských kruhů zcela neznámou záležitostí.

Stejně mínění o ženských intelektuálních schopnostech, jaké zastávala ve své studii Marie Ryantová, měly i některé raně novověké ženy.⁹⁵ Kdy na jedné straně tyto ženy vysvětlovaly mužskou nechuť poskytnout stejné vzdělání rovněž druhému pohlaví pocitem strachu z toho, že ženy „by je svým věděním předčily“.⁹⁶ Na druhé straně pak tvrdily, že podřízená role ženy ve společnosti je dána pouze její nevzdělaností,⁹⁷ protože jediným jejím úkolem je se po celý život starat o potřeby mužů.⁹⁸

Ve spojitosti s českým prostředím se nelze nezmínit o významném vlivu, jež na dívčí vzdělání a vůbec všeobecnou výchovu měla Jednota bratrská. V jejích řadách se stal hlavním propagátorem vzdělanosti slabšího pohlaví Jan Amos Komenský.⁹⁹ Komenský jako jeden z prvních navrhoval vznik obecních škol, usiloval tak o všeobecně poskytované vzdělání¹⁰⁰

⁹¹ B. KOPIČKOVÁ – E. MAUR – M. LENDEROVÁ – M. RYANTOVÁ – J. STEJSKAL – J. BUREŠOVÁ – M. MACKOVÁ – A. VELKOVÁ, *Životní cykly a žena*, in: M. Lenderová – B. Kopiczková – J. Burešová – E. Maur (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 86.

⁹² Josef JANÁČEK, *Ženy české renesance*, Praha 1996.

⁹³ Později za pomoci svého manžela. Viz Tamtéž, s. 127.

⁹⁴ Tamtéž, s. 123–138; B. KOPIČKOVÁ – E. MAUR – M. LENDEROVÁ – M. RYANTOVÁ – J. STEJSKAL – J. BUREŠOVÁ – M. MACKOVÁ – A. VELKOVÁ, *Životní cykly a žena*, in: M. Lenderová – B. Kopiczková – J. Burešová – E. Maur (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 86.

⁹⁵ Jednalo se ovšem o ženy, které pocházely ze západní Evropy, kde společnost byla v dané problematice více ovlivněna humanistickými ideály. Viz G. BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách*, s. 20, 23; M. RYANTOVÁ, *Vzdělanostní úroveň raně novověkých šlechtičen ve světle štambuchů*, in: Česko–slovenská historická ročenka 2001, s. 187, 188.

⁹⁶ Cit. G. BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách*, s. 22. Autorka zde čerpá z díla *Město žen* od Christine de Pizan z roku 1404/1405. Viz Tamtéž, s. 20.

⁹⁷ Tamtéž, s. 24.

⁹⁸ Tamtéž, s. 23.

⁹⁹ Mezi další pedagogy hlásící se k jednotě bratrské patřili bratr Lukáš, biskup Jan Augusta či Jan Blahoslav. Viz Anna CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, *Žena v jednotě bratrské*, s. 139–141.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 154.

a nečinil při tom rozdíl mezi pohlavími.¹⁰¹ Zdůrazňoval taktéž výuku v rodině, která měla být zejména zaměřena na náboženskou výchovu.¹⁰² Ačkoli Komenského teze znamenaly pro dívky velký krok vpřed,¹⁰³ ani on se zcela neodchýlil od tehdejších společenských názorů a netrval na zdokonalování dívčích schopností ve stejné formě a za shodným účelem, za jakým se dostávalo chlapcům. Jan Amos Komenský na obhajobu svých tezí tvrdil: „...vždyť radíme, ne aby byly ženy vzdělávány až ke zvědavosti, nýbrž k mravnosti a blaženosti, zvláště v tom, co jim sluší znáti a uměti, pak k tomu, aby náležitě vedly hospodářství, potom k tomu, aby každá žena dovedla povznášeti blaho své vlastní, blaho chotě, dítek i čeledi.“¹⁰⁴ Opět se tu tedy objevuje jasná orientace poskytovaných vědomostí v první řadě na budoucí roli manželky, hospodyně a matky. Podle jeho názoru mohla být pouze vzdělaná žena opravdu ctnostnou. Komenský se v tomto omezeném pojetí vzdělávání dívek shodoval i s autory mravoučných spisů, kupříkladu s již vícekrát zmiňovaným Lukášem Martinovským: „...sem také přináležejí panenské školy, kteréž též při městech držány býti mají, aby mladá děvčata navedená a vyučena bývati | mohla.“¹⁰⁵ Ve shodném duchu uvádí Adam Klemens Plzeňský: „Rozkoš a zvuile poctivých panen mocní a zachovává se tím, když je rodičové k věrným preceptorům a dobře zachovalým aneb umělým pannám, což nejpriležitěji jest, i matronám v literárním umění prozřetedlným, jak málo poodrostou, odevzdávají, a ony se v něm dle nejvyšší možnosti cvičí.“¹⁰⁶ O něco dále však podotýká: „Avšak předce posavád při tom umění na jiné své povinnosti a práce dobré, spravené a rozšafné hospodyně přináležející nezapomínají.“¹⁰⁷

Na základě bližšího studia pramenů a literatury považuji zmiňované povahové vlastnosti a způsoby chování, respektive nastíněnou ideální podobu křesťanské panny, za poplatnou v prostředí šlechtickém i měšťanském. Bohužel neexistuje v českém prostředí raného novověku dostatek dochovaných písemností o životech urozených panen ve srovnání například s osudy šlechtických manželek, kde je pramenná základna v tomto ohledu o něco

¹⁰¹ Tamtéž, s. 155.

¹⁰² Tamtéž, s. 141.

¹⁰³ Tamtéž, s. 165. Komenský prosazoval encyklopedické vzdělání, jež zahrnovalo poznatky z celkem dvanácti oborů. Vyjma klasických předmětů, vyučovaných i jinde, jakými byly kupř. katechismus či čtení a psaní, připojil k vyučovacímu plánu i dějepis, základy zeměpisu či astronomie. Viz Tamtéž.

¹⁰⁴ Cit. dle Tamtéž, s. 163, 164.

¹⁰⁵ Cit. L. MARTINOVSKÝ, *Křesťanských pobožných panen věncek poctivosti*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající?*, s. 132.

¹⁰⁶ Cit. A. KLEMENS PLZEŇSKÝ, *Rozkoš a zvuile panenská*, in: Tamtéž, s. 170.

¹⁰⁷ Cit. Tamtéž, s. 172.

širší. Není tak možné přesně porovnat každou oceňovanou vlastnost v její ideální rovině s jejím následným uplatňováním v každodenním životě či nalézt kladné hodnocení určité vlastnosti v textu určeném měšťankám a poté ho srovnávat se situací, kdy se nalézá v naučení zacíleném na představitelky šlechtického prostředí. Přesto je poplatnost stejných ctností u obou stavů dobře patrná na příkladech dvou základních panenských povahových vlastností, jedná se o počestnost a vzdělávání dívek. Skandál a následné opovržení, které vyvolala Eliška Kateřina Smiřická svým jednáním, byť zesílené Eliščiným sociálním původem, dobře ilustruje, jaký význam mělo v očích společnosti zachování si panenství před vstupem do manželství. Na stejnou vlastnost klade důraz i mravoučná literatura určená pro představitelky měšťanského stavu. Též dobové názory na právo dívek na vzdělání se shodně týkaly obou stavů. Nezanedbatelnou roli hrála křesťansko-biblická tradice, ze které ideál a normy chování panen vycházely, a jež se vztahovala na všechny křesťany bez rozdílu sociálního postavení.

3. Dobrá manželka

3.1. Vztah ženy a muže

V období raného novověku představovalo základní a závaznou formu soužití muže a ženy manželství. Podle soudobých názorů pocházela instituce manželství přímo od Boha, jenž ji vytvořil, na což upozorňuje kupříkladu Havel Žalanský Phaëton s poukazem na starozákonní autority¹⁰⁸ hned na začátku druhého dílu svého spisu *Knížka o ctnosti anjelské*,¹⁰⁹ věnovaného manželským párům z řad měšťanů: „Ale manželství Bůh při prvním začátku všech věcí sám nařídil a přikázal. Ustavil on mnohá dobrá a lidem potřebná zřízení, jiná skrze své anjely, jiná skrze moudré a vzáctné lidi, ale svaté manželství sám, beze vší rady a pomoci lidské ustanovil, právy ohradil, a jakož sám první manžely stvořil, tak je sám oddal a jim požehnání dal. Anobřž původ toho stavu jest všecka Trojice svatá. Bůh Otec jej nařídil, Syn Boží jej poctil a potvrdil, Duch svatý jej posvětil.“¹¹⁰ Autor tu dokonce upozorňuje i na vážnost, které se těšil manželský svazek ještě v pohanských dobách.¹¹¹ Z těchto důvodů měl být tedy stav manželský chován všemi křesťany ve velké úctě a respektu a neměl být nijak a nikým haněn. Některými autory mravokárné a mravoučné literatury byl pak zároveň tento stav oceňován ve stejné, ba dokonce v ještě větší míře nežli stav panenský a vdovský.¹¹² Současně na potřebu

¹⁰⁸ Jedná se o Mojžiše a Eliáše.

¹⁰⁹ Havel ŽALANSKÝ PHAËTON, *Knížka o ctnosti anjelské*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 491–561.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 537.

¹¹¹ Tamtéž, s. 543.

¹¹² Autoři textů výše zmíněného charakteru v raném novověku přikládali třem základním ženským kategoriím panně, manželce a vdově, různou míru vážnosti, nebo se k jejich vzájemnému porovnání nevyjadřovali vůbec. Např. Havel Žalanský Phaëton považuje stav manželský za hodný největší chvály, neboť je tak hodnocen i v samotném biblickém textu. Viz H. ŽALANSKÝ PHAËTON, *Knížka o ctnosti anjelské*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 537. Na rozdíl od něj pokládá Daniel Hussonius Pacovský za nejpřednější stav panenský. Viz Jana RATAJOVÁ, *Panna a panenství / panice a panictví v české literatuře raného novověku*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 579. V díle Erasma Rotterdamského je oproti tomu vysoce ceněn stav vdovský. Viz Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL – Zdeněk VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 23. Ve středověku byl tehdejšími teology všeobecně stav panenský a vdovský hodnocen z mravního hlediska jako váženější, někteří raně novověcí autoři byli právě tímto názorovým proudem ovlivněni. Viz B. KOPIČKOVÁ – E. MAUR – M. LENDEROVÁ – M. RYANTOVÁ – J. STEJSKAL –

vstupu do manželského svazku zřetelně poukazoval i známý Boží výrok: „Není dobře člověku býti samému.“¹¹³

Manželství, respektive popsáno dnešními slovy založení rodiny s právním potvrzením vztahu, tak představovalo ideální a současně i normativní podobu společné existence ženy a muže, jehož prvořadným úkolem bylo plození potomků. Navíc manželství sloužilo i jako prostředek vyvarování se smilstva,¹¹⁴ neboť podle Havla Žalanského Phaëtona jsou svobodní lidé všeobecně náchylnější ke hříchu,¹¹⁵ nezanedbatelnou se stávala i jeho funkce ve významu hmotného zajištění jedince a v utváření jakési svébytné „pracovní jednotky“, tvořené oběma partnery.

Vstupem do manželství se zároveň žena stávala v plném slova smyslu plnoletou a nastával pro ni v porovnání s postavením jejího snoubence i výrazný životní posun, přičemž v očích okolní společnosti nabývala větší vážnosti.¹¹⁶

Při výběru budoucí nevěsty, případně i ženicha, se mnohdy mohlo uplatňovat najednou i několik různých tendencí a motivů, které v porovnání s dnešní dobou již nehrají významnější roli. Rodina raného novověku fungovala na silně patriarchálním principu,¹¹⁷ a tak nezdůrazňoval z velké míry právě otec,¹¹⁸ hlava rodiny, hledání partnera, obzvláště se tato skutečnost projevovala u svobodných dcer, kdy častokrát představovalo otcovo slovo určující element,¹¹⁹ avšak rovněž synům byly udělovány rady k této problematice.¹²⁰ Zejména ve vyšších kruzích pak výběr nevěsty souvisel také s možností zajištění úspěšného

J. BUREŠOVÁ – M. MACKOVÁ – A. VELKOVÁ, *Životní cykly a žena*, in: M. Lenderová – B. Kopiczková – J. Burešová – E. Maur (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 96.

¹¹³ H. ŽALANSKÝ PHAËTON, *Knížka o ctnosti anjelské*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 542.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 540–541; B. KOPIČKOVÁ – E. MAUR – M. LENDEROVÁ – M. RYANTOVÁ – J. STEJSKAL – J. BUREŠOVÁ – M. MACKOVÁ – A. VELKOVÁ, *Životní cykly a žena*, in: M. Lenderová – B. Kopiczková – J. Burešová – E. Maur (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 96.

¹¹⁵ H. ŽALANSKÝ PHAËTON, *Knížka o ctnosti anjelské*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 539.

¹¹⁶ B. KOPIČKOVÁ – E. MAUR – M. LENDEROVÁ – M. RYANTOVÁ – J. STEJSKAL – J. BUREŠOVÁ – M. MACKOVÁ – A. VELKOVÁ, *Životní cykly a žena*, in: M. Lenderová – B. Kopiczková – J. Burešová – E. Maur (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 96; Marie KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, s. 52.

¹¹⁷ Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, s. 543–546.

¹¹⁸ Pokud otec zemřel, zaujali jeho místo poručníci, bratři či jiní mužští příslušníci rodiny.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 620.

¹²⁰ Tamtéž, s. 544–546; Marie KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, s. 51.

pokračování rodové linie, s vyhlídkou na kariérní postup, se zvýšením rodové prestiže či s majetkovým polepšením vlastního rodu.¹²¹

Pokud se zaměříme na konkrétní povahové rysy samotné nevěsty, byla považována za ideální kandidátku ctná, pobožná a pracovitá žena, vlastnosti jako krása či vzájemná fyzická přitažlivost mezi partnery byly hodnoceny jako vedlejší.¹²² Ve zkoumaném období byl pro správný chod manželství preferován vztah založený na oboustranné úctě a respektu, láska nebyla zdaleka nutností, což souviselo se skutečností, že velká řada sňatků především ve šlechtickém prostředí bývala uzavírána z rozumu.¹²³

Podobně zdůrazňuje taktéž další autor mravoučné literatury Jan Thadaeus Meziříčský úlohu rodičů, přátel a příbuzných při výběru budoucího partnera,¹²⁴ jejichž rozhodnutí se dívky měly v ideálním případě podřídit.¹²⁵ I přes význam, který při výběru partnera sehrávali rodiče, přesněji řečeno otec, považuje tento autor za nesporně důležité, aby potomek s vybraným partnerem souhlasil.¹²⁶ Dále pokládá za nutné, aby budoucí manželé sdíleli shodné náboženské vyznání, neboť v opačném případě by tato skutečnost mohla narušovat nejen jejich manželskou svornost, nýbrž mohla by se stát závažným problémem též při výchově potomků.¹²⁷ Současně radí, aby si nevěsta byla s ženichem rovná v urozenosti, majetku a byla muži blízká věkem.¹²⁸ Opět se lze i v textu tohoto autora setkat s jasným upřednostňováním duševních ctností a mravních kvalit dívky před jejím fyzickým vzhledem a bohatstvím.¹²⁹

¹²¹ P. MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, s. 605–620.

¹²² Václav BŮŽEK, *Muž, žena a děti v aristokratické rodině na prahu novověku*, in: Milena Lenderová (ed.), *Eva nejen v ráji*, s. 46. Například Jan Hasištejnský z Lobkovic v devadesátých letech 15. století radil synovi, aby si budoucí manželku vybíral „ušima a nikoliv očima“, tj. dle jejích morálních kvalit. Viz Tamtéž. Dále M. KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, s. 122.

¹²³ V. BŮŽEK, *Muž, žena a děti v aristokratické rodině na prahu novověku*, in: M. Lenderová (ed.), *Eva nejen v ráji*, s. 46; M. KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, s. 34.

¹²⁴ Tj. při vstupu do prvního manželského svazku, ovdovělé ženy měly v této oblasti mnohem větší svobodu rozhodování, viz další kapitola bakalářské práce.

¹²⁵ Jan THADEUS MEZIŘÍČSKÝ, *Vysvětlení o stavu manželském*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 412–414.

¹²⁶ Tamtéž, s. 414–416.

¹²⁷ Tamtéž, s. 416.

¹²⁸ Tamtéž, s. 416–417.

¹²⁹ Tamtéž, s. 418–419. Tamtéž, s. 419: „...lidé při lidech nemají tak mnoho šetřiti ušlechtilé postavy, krásy, bohatství, posuňků a řečí příjemných | jako více pobožnosti, šlechtnosti a chvalitebných ctností (...)“

Nyní se už konkrétně můžeme zaměřit na pravidla, jimiž se měla řídit dobrá manželka, jedná se však o nároky uplatňující se z velké části již při výběru snoubenky. Jak jsem uváděla výše, hlavu rodiny představoval muž, v souvislosti s tím tvořilo základní nutnost pro zdárný chod manželství, aby „...žena poslušna byla muže svého a muž ženu svou aby miloval.“¹³⁰ Manželé by tuto svou povinnost měli plnit, ať již je jednání či povaha jejich protějšku jakákoli.¹³¹ Zajímavou skutečností ovšem zůstává, že láska ženy k muži jako nutnost pro dobrý společný vztah uváděna nikdy nebyla. Tento fakt jistě z velké míry souvisí s tím, že žena byla v první řadě muži podřízena, postavení manželů ve vzájemném vztahu tak nebylo v teoretické rovině v žádném případě rovnocenné, což se projevovalo následně rovněž v dobových normách majících svůj ideologický původ v křesťanském učení. Samozřejmě však v každodenním životě situace závisela na individuálních skutečnostech, které nemusely vždy onen ideální model přesně kopírovat. Je vhodné zmínit alespoň ve zkratce některá z nejvýznamnějších teologických odůvodnění pro podřízenou roli ženy v manželství:

- „Adam prvé stvořen jest, potom Eva.“¹³²
- „Muž není z ženy, ale žena z muže.“¹³³
- „Muž není stvořen pro ženu, ale žena pro muže.“¹³⁴
- „Muž jest obraz a sláva Boží, ale žena sláva muže.“¹³⁵
- „Adam nebyl sveden, ale žena, svedena jsouci, v vinu přestoupení upadla.“¹³⁶
- „Ženy mužům svým poddány buďte jako pánu, nebo muž jest hlava ženy etc.“¹³⁷
- „Ženy mužům svým poddány buďte jako pánu, nebo muž jest hlava ženy, jako i Kristus jest hlava církve, a onť jest Spasitel těla svého. A tak jakož církev poddána jest Kristu, tak i ženy mužům svým ve všem.“¹³⁸

¹³⁰ Jan ROSACIUS SUŠICKÝ, *O svornosti manželské*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 19.

¹³¹ Tamtéž, s. 20–21.

¹³² Tamtéž, s. 25.

¹³³ Tamtéž, s. 29.

¹³⁴ Tamtéž, s. 44.

¹³⁵ Tamtéž, s. 63.

¹³⁶ Tamtéž, s. 68.

¹³⁷ Tamtéž, s. 88.

¹³⁸ Tamtéž, s. 97.

Na základě těchto nezpochybnitelných teologických příčin měla žena své nižší postavení v partnerském vztahu zcela respektovat. Na podřízenost ženy muži dále upozorňuje i běžně užívané oslovení „můj pán“.¹³⁹

Nezbytnou součástí manželství měla tvořit svornost, tato svornost mohla být podle dobových představ narušena působením ďábla, který chtěl poškodit to, co sám Bůh stvořil.¹⁴⁰ Základ této svornosti netkvěl ani ve fyzické kráse ženy či v bohatství, ale v dodržování předepsaných pravidel, zejména v již výše zdůrazňované poslušnosti ze strany ženy a naopak lásky muže k ženě.¹⁴¹ Bylo adekvátní, pokud manželka nebyla pouze poslušná, očekávalo se zároveň, že bude i šlechtná, pobožná¹⁴² a svou dobrou pověstí bude zachovávat čest svou, svého manžela i celé rodiny.¹⁴³ Významný faktor v manželství představovala i tolerance.¹⁴⁴ Od muže se oproti tomu vyžadovalo, aby svou manželku chránil a byl k ní ve svém jednání spravedlivý.¹⁴⁵

Zde je na místě vrátit se tematicky o několik stran nazpět a blížeji popsat nároky, jež byly kladeny na fyzický vzhled žen ze strany opačného pohlaví. Podobně jako při výběru budoucí manželky i v samotném manželství se nacházela ženská krása v pomyslné řadě ctností až na jednom z posledních míst a byla hodnocena jako vlastnost ryze pomíjivého charakteru.¹⁴⁶ Nelze však pochybovat o tom, že mužům nebyla tato stránka ženské osobnosti zcela lhostejná. Při vnímání přitažlivost aristokratek sehrával v myšlení českých šlechticů svůj nezanedbatelný vliv mariánský kult, podle něj byla symbolem půvabu žena plavovlasá se světlou pletí a modrýma očima, ostatně tento model ženské krásy navazoval již na středověké vzory. Současně však byl zmiňovaný typ vzezření ženy úzce spjat s jistou pasivitou, a tak se zde znovu setkáváme s onou charakteristickou podřízeností slabšího pohlaví.¹⁴⁷ Byť se jistě

¹³⁹ J. RATAJOVÁ (ed.), *Rodinné paměti. Alžběta Lidmila z Lisova*, s. 98, 100.

¹⁴⁰ J. ROSACIUS SUŠICKÝ, *O svornosti manželské*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 16.

¹⁴¹ Tamtéž, s. 17–18.

¹⁴² Jan KOCÍN Z KOCINĚTU, *Abeceda pobožné manželky a rozšafné hospodyně*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 278.

¹⁴³ Tamtéž, s. 297, 298.

¹⁴⁴ H. ŽALANSKÝ PHAËTON, *Knížka o ctnosti anjelské*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 554.

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 553, 554, 556.

¹⁴⁶ K. ČADKOVÁ – M. RYANTOVÁ – E. MAUR – M. MACKOVÁ – M. LENDEROVÁ – Z. ČEVELOVÁ – J. BUREŠOVÁ – M. MELKESOVÁ – T. NĚMCOVÁ, *Duše a tělo*, in: M. Lenderová – B. Kopičková – J. Burešová – E. Maur (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 240.

¹⁴⁷ M. KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, s. 123.

nároky v této oblasti lišily do určité míry u každého muže, očekávalo se každopádně, že manželka se bude pohybovat v prostředí domova dostatečně upravená a bude se oblékat přiměřeně dle svého stavu.¹⁴⁸ Ideál krásy představoval štíhlý pas, široké boky a bujné poprsí, odmítavě byla oproti tomu přijímána tloušťka či naopak výrazná hubenost.¹⁴⁹ Například Marie Manrique, manželka Vratislava z Pernštejna, pečlivě dbala na tělesnou hmotnost dívek ze svého fraucimoru a obezitu u nich kritizovala.¹⁵⁰ Na konci 16. a na počátku 17. století se v českých zemích prosadila ve šlechtickém prostředí španělská móda, která přes všechnu svou okázalost nebyla schopna dostatečně podtrhnout ženské půvaby a působila značně asexuálně.¹⁵¹ Z dodnes zachovaných písemných památek je zřejmé, že navzdory uznávanému a všeobecně rozšířenému modelu ctností nezůstávaly ženy v dané problematice pasivními a o svůj zevnějšek pečovaly. Dobrým dokladem této aktivity je spis Alžběty Lidmily z Lisova, která je autorkou knihy receptů,¹⁵² jejíž návody se týkají nejen léčby rozličných zdravotních obtíží, ale jež obsahuje i mnoho kosmetických doporučení, mimo jiné kupříkladu popis přípravy směsi pro krásnou pleť či prostředku na podporu růstu vlasů.

Další typickou povahovou vlastností dobré manželky byla pochopitelně počestnost a věrnost. Společnost vyžadovala, aby žena zůstala před prvním sňatkem pannou,¹⁵³ dokonce bylo zakazováno i líbání neprovdaných osob.¹⁵⁴ Ačkoli se vstupem do manželského svazku se z panny stávala žena, což bylo úzce spojeno právě se ztrátou sexuální nevinnosti, byly kladeny nároky obdobného charakteru, tedy vztahující se k zachování cudnosti, též na již provdanou ženu.¹⁵⁵ Podle dobových teologických nařízení byl sexuální život manželů v raném

¹⁴⁸ J. KOCÍN Z KOCINĚTU, *Abeceda pobožné manželky a rozšafné hospodyně*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 300; K. ČADKOVÁ – M. RYANTOVÁ – E. MAUR – M. MACKOVÁ – M. LENDEROVÁ – Z. ČEVELOVÁ – J. BUREŠOVÁ – M. MELKESOVÁ – T. NĚMCOVÁ, *Duše a tělo*, in: M. Lenderová – B. Kopiczková – J. Burešová – E. Maur (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 252.

¹⁴⁹ Tamtéž.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 206; Josef JANÁČEK, *Ženy české renesance*, s. 79.

¹⁵¹ K. ČADKOVÁ – M. RYANTOVÁ – E. MAUR – M. MACKOVÁ – M. LENDEROVÁ – Z. ČEVELOVÁ – J. BUREŠOVÁ – M. MELKESOVÁ – T. NĚMCOVÁ, *Duše a tělo*, in: M. Lenderová – B. Kopiczková – J. Burešová – E. Maur (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 252.

¹⁵² J. RATAJOVÁ, *Rodinné paměti. Alžběta Lidmila z Lisova*, s. 125–149.

¹⁵³ V. BŮŽEK – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 24.

¹⁵⁴ Beatrix BASTL, *Tugend, Liebe und Ehre Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit*, Wien 2000, s. 406.

¹⁵⁵ H. ŽALANSKÝ PHAËTON, *Knížka o ctnosti anjelské*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 545.

novověku přesně konkretizován a limitován. Pohlavní styk tak nebyl doporučován v době církevních svátků, v těhotenství, v období kojení nebo během menstruace¹⁵⁶ a za jedinou přípustnou polohu byla považována pozice, kdy žena ležela na zádech a byla nucena k pasivitě.¹⁵⁷ Pokud sloužil fyzický akt pouze k rození dětí, stával se jen lehkým a odpustitelným hříchem.¹⁵⁸ Manželé se naopak měly bránit přílišným vášním a pocitům slasti ve zmiňovaných chvílích, neboť opět takovýmto jednáním hřešili.¹⁵⁹ Byť se dá usuzovat, že realita byla poněkud méně jednotvárná, pro české prostředí byl přeci jen typický jistý konzervatismus v intimní oblasti.¹⁶⁰ Společnost taktéž věřila, že pokud manželé poruší uvedená pravidla, může se narodit dítě znetvořené¹⁶¹ nebo žena popřípadě nemusí otěhotnět vůbec.¹⁶²

Jestliže se žena dopustila nevěry, nebyla společnost k tomuto porušení pravidel stejně tolerantní jako v situaci, kdy byl nevěrný muž, žena tak v případě vyzrazení spáchané nevěry mohla očekávat výrazně přísnější trest. Znímám je dokonce i případ, kdy dotčený muž vyžadoval pro svou choť trest nejvyšší.¹⁶³ Petr Mařa v knize *Svět české aristokracie (1500–1700)*¹⁶⁴ upozorňuje na vzrůstající počet konfliktů v manželstvích českých aristokratů v době renesance, kdy z doposud zažitých konvencí vybočila velká řada párů a kdy milostné aféry byly nezdárka způsobeny právě nevěrou partnerky.¹⁶⁵ Jmenovitě lze uvést milostnou aféru, přímo s tragickým vyústěním, manželky Jiřího Adama Bořity z Martinic Giovanni di Gonzaga di Castiglione,¹⁶⁶ který skončil smrtí milence. Znímám je též případ manželské

¹⁵⁶ Šimon LOMNICKÝ Z BUDČE, *Kupidova střela*, in: Jakub Krč – Vojtěch Hladký (edd.), *Kupidova střela; Dětský řápek / Šimon Lomnický z Budče*, Brno 2000, s. 208–217.

¹⁵⁷ B. BASTL, *Tugend, Liebe und Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit*, s. 382, 390.

¹⁵⁸ Š. LOMNICKÝ Z BUDČE, *Kupidova střela*, in: Jakub Krč – Vojtěch Hladký (edd.), *Kupidova střela; Dětský řápek / Šimon Lomnický z Budče*, s. 202; B. BASTL, *Tugend, Liebe und Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit*, s. 382.

¹⁵⁹ Tamtéž, s. 393.

¹⁶⁰ M. KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, s. 117–119.

¹⁶¹ Š. LOMNICKÝ Z BUDČE, *Kupidova střela*, in: Jakub Krč – Vojtěch Hladký (edd.), *Kupidova střela; Dětský řápek / Šimon Lomnický z Budče*, s. 211.

¹⁶² B. BASTL, *Tugend, Liebe und Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit*, s. 390.

¹⁶³ V. BŮŽEK – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 22.

¹⁶⁴ P. MAŘA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004.

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 555–564.

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 557.

krize říšského hraběte Otty Truchsesse von Waldburg s Marií Sidonií Šlikovou.¹⁶⁷ V obou těchto skandálech však byl jeden z manželů cizincem a jak uvádí sám autor knihy, rozpory byly z velké části založeny právě na různých etnicko–kulturních prostředích, z nichž partneři pocházeli. Mezi představitelkami české šlechty je naopak jasně zřetelný konzervatismus v uváděné problematice,¹⁶⁸ byť ani jim se manželské krize vždy nevyhýbaly.¹⁶⁹ Na popisovaných aférách je však dobře patrné, že čas od času docházelo i ve vyšších patrech společnosti k jasnému rozporu mezi ideálem, normou a realitou v chování šlechtičen.

I přes fakt, že velká část sňatků byla v raném novověku ve šlechtickém prostředí uzavírána z rozumu nebo z více či méně logických pohnutek, poskytují nám ještě dnes památky písemné povahy četné ukázky hlubokých citů, které se mezi partnery mnohdy během společného soužití vytvořily. Tyto emoce bývají nejnázne postřehnutelné v těžkých životních situacích, kdy například do života páru zasáhla smrt jednoho z partnerů, válečné útrapy či dlouhodobé odloučení. Mezi obdobné prameny lze zařadit i deník Adama mladšího z Valdštejna,¹⁷⁰ byť jsou jinak poznámky tohoto autora velice strohé a neosobní, zmínka o smrti jeho ženy Alžběty z Valdštejna se z tohoto rámce poněkud vymyká. Z krátkého textu lze usuzovat, že smrt nejbližší osoby Valdštejna bezesporu zasáhla.¹⁷¹ Podobně v době nemoci se Karel starší ze Žerotína zajímal o zdraví své manželky Kateřiny ze Žerotína a neváhal ani kriticky zhodnotit metody léčby ošetřujícího lékaře.¹⁷² Na druhé straně i příslušnice něžného pohlaví projevovaly podobné pocity starostlivosti o blaho svých partnerů, tak čteme v korespondenci Polyxeny z Lobkovic s jejím druhým mužem Zdeňkem Vojtěchem Popelem z Lobkovic¹⁷³ o Polyxenině přání, aby na ni její manžel nezapomněl, o jejich nadějích v brzké shledání či se lze zaměřit na velmi osobní a emotivní vzájemná oslovení obou partnerů.¹⁷⁴ V časech

¹⁶⁷ Tamtéž, s. 558.

¹⁶⁸ Tamtéž, s. 560–564.

¹⁶⁹ Viz diplomová práce: Pavla POSPÍŠILOVÁ, *Manželské spory šlechty z českých zemí v období baroka: Konflikt u Martiniců (1675-1676) a causa Mansfeld (1658-1666)*, Pardubice 2010; http://dspace.upce.cz/bitstream/10195/37445/1/Posp%C3%ADlov%C5%A1ilov%C3%A1P_Man%C5%BEelsk%C3%A9%20spory_JK_2010.pdf (staženo dne 10. 7. 2011). Srov. smrt Marie Terezie z Ditrichštejna zapříčiněná jejím mužem Karlem Adamem z Mansfeldu či rozvod Otty z Friedbergu s Marií Sidonií Šlikovou.

¹⁷⁰ Marie KOLDINSKÁ – Petr MAŤA (edd.), *Deník rudolfinského dvořana. Adam mladší z Valdštejna 1602–1633*, Praha 1997.

¹⁷¹ Tamtéž, s. 207, 367, 368.

¹⁷² Otakar ODLOŽILÍK, *Kateřina ze Žerotína*, in: Karel Stloukal a kol., *Královny a kněžny české*, s. 237, 238.

¹⁷³ Pavel MAREK (ed.), *Svědectví o ztrátě starého světa. Manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovicové z Pernštejna*, České Budějovice 2005.

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 575–577.

třicetileté války byly na ženy šlechticů kladeny vysoké nároky, osudy některých z nich byly válkou jen letmo dotčeny, osudy jiných byly naopak silně či doslova tragicky poznamenány. Zuzana Černínová z Harasova se musela sama ujmout správy panství po svém zemřelém manželovi Janu Černínovi z Chudenic, který ji přenechal všechny povinnosti právě v oněch neklidných letech. Ačkoli musela tato šlechtična snášet mnohá příkoří, nakonec potvrdila svou schopnost dobře spravovat hospodářství a úspěšně ochránila rodová panství před úpadkem nebo dokonce zánikem.¹⁷⁵ Skutečně tragickou ukázkou osobních následků, které sebou přinášela válka, představuje život Anny Maxmiliány z Žerotína.¹⁷⁶ Tato žena musela vzhledem k postavení obou svých mužů¹⁷⁷ odejít nejprve do emigrace a poté procestovat velkou část Evropy, postižena ještě současně i špatnou finanční situací a soukromými tragédiemi, kdy většina jejích dětí zemřela v průběhu krátkého období na mor. Avšak Anna Maxmiliána dokázala přestát všechny tyto nesnáze a stála věrně po boku svého druhého manžela.¹⁷⁸

Dokladem toho, že i manželství uzavřené z ryze pragmatických pohnutek mohlo dobře fungovat, je nám opět příklad již několikrát zmiňované Polyxeny z Lobkovic. Její vztah k prvnímu manželovi Vilému z Rožmberka, který byl výrazně starší než ona, byl založen na vzájemné úctě a pocitu oboustranných výhod, které znamenalo propojení rodu Pernštejnů Rožmberků, tyto emoce tak byly schopny plně nahradit lásku.¹⁷⁹

Šlechtičny musely svou oddanost partnerovi a dostatek vnitřní síly prokazovat též v situaci pro postavení urozených žen charakterické, v momentě kdy manžel opustil na delší dobu svůj domov a ženu a věnoval se pracovním povinnostem, v takových chvílích na jejich choti začaly doléhat pocity samoty.¹⁸⁰ Ačkoli se mnohým z nich podařilo snáze či obtížněji se s zmiňovanými nepříjemnými skutečnostmi vypořádat, v některých případech byly tyto

¹⁷⁵ Zdeněk KALISTA, *Zuzana Černínová z Harasova*, in: K. Stloukal a kol., *Královny a kněžny české*, s. 250–253; Týž (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, Praha 1941.

¹⁷⁶ František HRUBÝ, *Anna Maxmiliána z Žerotína*, in: K. Stloukal a kol., *Královny a kněžny české*, s. 246–249.

¹⁷⁷ Anna Maxmiliána z Žerotína, rozená z Opersdorfu, byla ponejprv ženou Petra ze Švamberka a na Orlice, který se významným způsobem podílel na českém stavovském povstání a stal se i jedním z direktorů, podruhé se poté provdala za jednoho z představitelů pobělohorské emigrace Ladislava Veleny ze Žerotína. Viz Tamtéž, s. 246.

¹⁷⁸ Jednalo se o delší či kratší pobyty např. ve Slezsku, ve Frankfurtu nad Odrou, v Berlíně, v Hamburku, Štětíně aj. Viz Tamtéž, 246–249.

¹⁷⁹ J. JANÁČEK, *Ženy české renesance*, s. 18–31.

¹⁸⁰ M. KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, s. 52, 53.

emoce jasně patrné z osobní korespondence mezi manžely. Například Sylvie Černínová vyjadřovala v dopisech manželovi často svůj velký stesk po něm.¹⁸¹

Postavení ženy a muže v manželství raného novověku nebylo rovnocenné. Od manželky se očekávalo, že bude svého muže poslouchat, manžel měl naopak ženu milovat. Za ideální vlastnosti dobré manželky byly považovány cudnost, věrnost a pracovitost. Krása a vzájemná fyzická přitažlivost mezi partnery sehrávaly ve zkoumaném období, kdy bývalo hodně sňatků uzavíráno z rozumu, především ve šlechtickém prostředí, až vedlejší roli. Adekvátní byl vztah založený na oboustranné úctě, nikoli na vášnivých emocích. Navzdory této skutečnosti lze nalézt ve vyšších patrech společnosti i mnohá šťastná manželství.

¹⁸¹ Viz František TISCHER (ed.), *Dopisy Sylvie hrab. Černínové, rozené Caretto-Millesimovy, s chotěm jejím Heřmanem hrab. Černínem z Chudenic z let 1635–1651*, Praha 1908, s. 6, 23.

3.2. Práce a seberealizace

V raně novověké společnosti existovalo v teoretické rovině jasné vymezení sfér činnosti muže a ženy, které se promítalo normativně i do každodenního života. Muži byla vyhrazena oblast „veřejná“,¹⁸² očekávalo se od něj, že vlastní prací, většinou mimo domov, zajistí živobytí své rodině. Na druhé straně žena měla svou činnost provozovat doma, kde její prvořadý úkol představovalo zajištění správného chodu domácnosti se všemi náležitostmi s tím spojenými a samozřejmě péče o potomky, případně o čeled' či služebnictvo:¹⁸³ „S tím se tedy pobožná manželka obírá a muži v jeho regiment a povolání nesahá, v tom jemu žádné překážky nečiní a nad ním mistryní se neukazuje, mnohém | pak více o to, aby nad ním panovala, aby co se v radě aneb na rathauze působí, vyzvězovala a věci jemu k vyřízení vedlé povolání a stavu vlastně přináležejících ujímala, nikdá se nepokouší. Nebo jakož neslušné jest mužům se s přeslicí, tak ženám s právy a radami obíratí, poněvadž hned od přirození muž a žena netoliko způsoby těla a myslí mezi sebou sou rozdílní, ale také povolání a povinnosti obojímu pohlaví náležité a vypsané sobě a ustanovené mají.“¹⁸⁴

Od příslušnice něžného pohlaví se v rámci všeobecně uznávané normy vyžadovalo, aby svou roli respektovala a nesnažila se zasahovat do mužských záležitostí, které pro ni nebyly určeny.¹⁸⁵ Pokud by žena tato nařízení porušila, mohlo by to podle soudobých představ přinést jí a rovněž jejímu okolí zbytečnou škodu a četné nesnáze. O této skutečnosti nás zpravují mnohé mravokárné, mravoličné a satirické spisy. Pro ilustraci lze uvést tuto velice

¹⁸² Cit. V. BŮŽEK – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 28. V pramenech, s nimiž jsem pracovala při tvorbě této kapitoly, se nikde nenalézá žádná poznámka, jež by se byť okrajově týkala potřeby vzdělání manželky, její veřejné angažovanosti, společenské reprezentace či kulturního rozhledu. Naopak veškerá její pozornost by měla být podle dobových mravokárných a mravoličných textů směřována výhradně do prostředí domova. Viz Jan ROSACIUS SUŠICKÝ, *O svornosti manželské*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 11–118; Týž, *Čest a nevina pohlaví ženského*, in: Tamtéž, s. 121–262; Jan KOCÍN Z KOCINĚTU, *Abeceda pobožné manželky a rozšafné hospodyně*, in: Tamtéž, s. 265–310; Jiřík STREJC ZÁBŘEŽSKÝ, *Zrcadlo poctivé a šlechtné ženy a hospodyně*, in: Tamtéž, s. 313–336; Jan THADAEUS MEZIRÍČSKÝ, *Vysvětlení o stavu manželském*, in: Tamtéž, s. 339–490; Havel ŽALANSKÝ PHAËTON, *Knížka o ctnosti anjelské*, in: Tamtéž, s. 491–561.

¹⁸³ Tamtéž; J. KOCÍN Z KOCINĚTU, *Abeceda pobožné manželky a rozšafné hospodyně*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 288.

¹⁸⁴ Cit. Tamtéž, s. 286.

¹⁸⁵ V. BŮŽEK – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 28.

výstižnou pasáž, jejímž autorem je Jan Kocín z Kocinétu: „A protože kdež se koli žena správy mužské ujímá, kdež žena nad manželem panuje, tuť se všecky věci zle a na opak řídití a spravovati musejí. Anobřz by se pak časem v obecných jednáních a radou ženskou něco dobrého zvedlo a způsobilo (ač se řídko trefuje), však když manžel, kterémuž správa poručena před rukama jest, tedy to vše|cko ženě k všetečnosti přičteno bude a muži jejímu lehkost, potupu i pomluvu u lidí přinese.“¹⁸⁶ Naopak žena si měla být plně vědoma své úlohy manželky, matky a hospodyně a taktěž svých domácích povinností, neboť jejich správným plněním mohla být muži při výkonu jeho pracovních úkolů velkou oporou: „A protože jedna každá křesťanská manželka i toho také způsobu pomoci ženské pilně šetřiti má, nebo i tím také manželu svému živnosti dobývati výborně pomoci může.“¹⁸⁷

Význam, který neslo v očích současníků dodržování aktivit přisouzených pouze ženám či výhradně mužům, nám dobře popisuje jeden z dobových populárních satirických textů s názvem *Mandát aneb Vládnutí žen*.¹⁸⁸ Zde autor komickou formou přibližuje čtenáři obraz světa, ve kterém by si ženy a muži vyměnili své role. Z textu je dobře patrné, že představa ženy jako osoby činné pouze v okruhu domova, veřejně se neangažující a stranící se ryze mužské práce a zábav (hry v karty, v kostky, vrhcáby, návštěva šenkovních domů apod.), byla v této době silně zakořeněna v myslích současníků.¹⁸⁹

Přestože tedy nelze pochybovat o důležitosti vnímání vymezených sfér vlivu, v běžné praxi občas docházelo ke stírání pracovních činností obou pohlaví¹⁹⁰ napříč všemi společenskými vrstvami. Zejména v měšťanském prostředí a nižších vrstvách společnosti žena často vykonávala i práce mimo domov, neboť bylo nutné, aby svou prací obohatila domácí rozpočet v situaci, kdy peníze získané mužem k zajištění obživy nedostačovaly.¹⁹¹ Popřípadě se žena mohla sama angažovat a vypomáhat s živností mužskému příslušníku rodiny (otec, manžel), čímž se mohla podobně zasloužit o navýšení rodinného kapitálu

¹⁸⁶ Cit. Tamtéž.

¹⁸⁷ Cit. J. ROSACIUS SUŠICKÝ, *O svornosti manželské*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 55.

¹⁸⁸ [neznámý autor], *Mandát aneb vládnutí žen*, in: Jaroslav Kolár (ed.), *Frantové a grobiáni. Z mravokárných satir 16. věku v Čechách*, s. 122–127.

¹⁸⁹ Tamtéž.

¹⁹⁰ V. BŮŽEK – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 28–29.

¹⁹¹ Margaret L. KING, *Frauen in der Renaissance*, München 1993, s. 77–101.

a zlepšení životní úrovně rodiny.¹⁹² Především vdovy z měšťanského prostředí se nezřídka ujímaly živností po svých zemřelých mužích.¹⁹³ I v případě, že žena vykonávala práci za účelem výdělků mimo domácnost, existovaly typické profese vyhrazené ženám. Zároveň se rozdíl mezi pohlavími projevoval výrazně též v odměně za vykonanou práci, mužská mzda mohla i několikanásobně převyšovat mzdu pohlaví opačného.¹⁹⁴ Příslušnice vyšších urozených kruhů sice nebyvaly zpravidla konfrontovány denně s tíživou finanční situací, ovšem taktéž jejich zapojení do správy rodových panství a šlechtické domácnosti bývalo zcela běžným jevem.¹⁹⁵

Pokud bychom se však vrátili zpět k definici modelu ideální ženy, bývala autory mravolichných a mravokárných děl pracovitost oceňována vsutku ve velké míře a v pomyslném žebříčku kvalit dobré manželky stála na jednom z předních míst.¹⁹⁶ S pracovitostí byly úzce provázány ještě další vlastnosti vyzdvihované při vedení domácnosti. Lze mezi nimi nalézt šetrnost, obětavost, trpělivost, rozvahu, spravedlivost a cit pro organizaci povinností svých a úkolů přidělovaných druhým.¹⁹⁷ Jiří Strejc Zábřežský ve svém spisku *Zrcadlo poctivé a šlechetné ženy a hospodyně*¹⁹⁸ udílí konkrétní doporučení, jimiž by se manželka měla v uvedené oblasti řídit: „Neráda též dlouho spává, / ale rada ráno vstává, / bedlivě to rozvažujíc, / že dlouhé spaní nedá nic, / leč to v čem užitku není, / myslí, těla rozmaření (...)“¹⁹⁹ „Můž-li pak co přebíhati, / přes outratu zachovati / peníz k penízi skládajíc, / některý i ostrádajíc, / | i tohoť nemaří pyšně, / ani s nevážnými hříšně / po besedách a ulicích / i v jiných místech měň slušných / pankétů, hodů strojením, / nádherných šatů

¹⁹² M. L. KING, *Frauen in der Renaissance*, s. 77–101. Autorka zde popisuje typické profese, kterým se věnovaly ženy v období renesance, a jejich vývoj, dále se zabývá též finančním ohodnocením za vykonanou práci a těžkostmi rozličného druhu, jež výkon práce ženám stěžovaly.

¹⁹³ V. BŮŽEK – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 28.

¹⁹⁴ M. L. KING, *Frauen in der Renaissance*, s. 77–101.

¹⁹⁵ Tento fakt zcela jasně dokládá řada písemných památek, jež zařazujeme do skupiny ego–dokumentů. Viz např. František DVORSKÝ (ed.), *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I–II*, Praha 1894–1895; Týž (ed.), *Staré písemné památky žen a dcer českých*, Praha 1869; Zdeněk KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, Praha 1941.

¹⁹⁶ J. KOCÍN Z KOCINĚTU, *Abeceda pobožné manželky a rozšafné hospodyně*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 285–293.

¹⁹⁷ Tamtéž.

¹⁹⁸ J. STREJC ZÁBŘEŽSKÝ, *Zrcadlo poctivé a šlechetné ženy a hospodyně*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 313–336.

¹⁹⁹ Cit. Tamtéž, s. 319–320.

jednáním, / ale na potřebné věci / obracetí to má péči, / jak by statek svůj zlepšiti / mohla jej i rozšířiti (...)²⁰⁰

Za zajímavou je možno považovat zmínku Jiřího Strejce Zábřežského, že by žena neměla při výkonu svých domácích povinností dbát pouze na správný chod domácnosti, zaopatření dětí a případně služebnictva, nýbrž bylo by žádoucí, aby i ochotně a nadšeně pečovala o manžela a snažila se mu ve všech jeho přáních vztahujících se k uváděné činnosti nanejvýš vyhovět.²⁰¹ Na tomto místě můžeme tak znovu nalézt poukaz na zcela zřejmé podřízené postavení ženy oproti muži, které se projevovalo rovněž ve sféře přiřčené výhradně ženě: „Odkudž pak k svému manželu / všelijak tváří veselou / ochotně se ukazuje, / jemu pilně přisluhuje / z strany pohodlí každého / podlé vši žádosti jeho, / z strany potrav i léhání, / beze všeho naň bubláni. / Zvlášť jakou krmí miluje, / jaký i nápoj rád pije, / jak má jídlo kořeniti, / nýbrž jak i osoliti, / | jaký ubrus rozprostříti, / lžice i talíře vzíti, / jakých hostí chce pozvati, / v který čas večeři dáti, / toho šetří i jiného, / v čem se kochá srdce jeho.“²⁰²

Současně se u tohoto autora opět setkáváme s představou o zřetelně rozdílných aktivitách přisuzovaných jednotlivým pohlavím: „Nesahá pak k té živnosti, / v níž plno nebezpečnosti, / přes svět neb za moře jíti, / divné handle neb šenk míti, / ale ze všech k nejprostnější, / ano, nejspravedlivější, / jenž bližního nezklamává, / na to samé očekává, / jak k jejímu pracování / udělí Bůh požehnání.“²⁰³

Jan Kocín z Kocinétu ve svém spisu *Abeceda pobožné manželky a rozšafné hospodyně*²⁰⁴ považuje v první řadě za důležité, aby žena pracovala s nadšením a s radostí ze svého hospodářství, neměla by se bát případných příkoří a s ochotou by měla plnit i obtížnější manuální úkony. V kontrastu s tím bylo nezbytně nutné vyhýbat se lenivosti, zahálce a odporu k námaze.²⁰⁵ Jan Kocín také varoval své čtenáře před marnivými a marnotratnými hospodyněmi, které se dle jeho mínění bezpochyby stanou zhoubou pro manžela a celou domácnost.²⁰⁶ Od šikovné hospodyně tento autor očekával podobně jako Jiří Strejce Zábřežský brzké ranní vstávání, šetrnost při nakládání s financemi, píli během celého dne a rovněž

²⁰⁰ Cit. Tamtéž, s. 321.

²⁰¹ Tamtéž, s. 317.

²⁰² Cit. Tamtéž.

²⁰³ Cit. Tamtéž, s. 321.

²⁰⁴ J. KOCÍN Z KOCINÉTU, *Abeceda pobožné manželky a rozšafné hospodyně*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 265–310.

²⁰⁵ Tamtéž, s. 285, 286.

²⁰⁶ Tamtéž, s. 282.

i schopnost dobře řídit čeled' a starat se o ni.²⁰⁷ Ovšem též v tomto nadřazeném postavení se na ženu kladla jistá pravidla jednání: „Píše *Aristoteles* v *Knihách o hospodářství*, že čeládka tří věcí potřebuje: práce, pokrmu a trestání. Pokrm bez práce a trestání činí služebníka nepoddaného a svévolného, dílo pak a trestání bez pokrmu jest věc ukrutná, násilná a nelidská, kteráž činí služebníka mdlého a nemocného.“²⁰⁸ Práci by měla žena ukládat nejen čeládce, nýbrž i dcerám, pokud již dosáhly přiměřeného věku.²⁰⁹ U urozených žen se pochopitelně neočekávalo, že budou těžce pracovat, avšak ani u nich dle mého názoru nebyla přílišná lenost vítanou vlastností. Tento povahový rys totiž odporoval Božím přikázáním, neboť právě zahálka představuje jeden ze sedmi smrtelných hříchů, nehledě na ekonomický přínos, jaký mohla znamenat pilná šlechtična spravující úspěšně rodové panství.

Na závěr teoretičtější části této kapitoly je vhodné upozornit ještě na tři povinnosti, jejichž plnění Jan Kocín vyžadoval od dobrých hospodyněk. Tyto nároky zastupovala péče o zevnějšek,²¹⁰ vlastní výroba potřeb pro domácnost²¹¹ a podpora chudých skrze almužnu či jiné formy pomoci.²¹² Péče o zevnějšek v sobě zahrnovala přiměřenou úpravu oděvu a celkového vzhledu ženy v době výkonu práce, kdy Jan Kocín doporučoval ženám, aby na tuto skutečnost nezapomínaly, i přestože činnost vykonávají v uzavřených prostorách domu: „Pracuje-li o čem v domě a k tomu buď vody aneb ohně potřebuje, nechodí po domě ušoupaná a ukálená jako svině, rozprostovlaštěná jako příšera, odhalená i obnažená jako nevěstka. Dobrá hospodyně všemu tomu zhoditi umí, ve všem se má rozšafně a šetrně, tak by někdo i nenadále v takové práci ji zastíhl, vždycky ji v dobrém způsobu nalezne.“²¹³ Šetrnost, jak již bylo uvedeno výše, byla též neodmyslitelně spjata s představou ideální hospodyňky. Tato šetrnost ovšem nespočívala pouze v rozumném výběru nakupovaného zboží, nýbrž kladla na ženu vyšší nároky. Bylo vhodné, aby vše, co lze samozřejmě po praktické stránce realizovat, bylo zhotovováno vlastní rukou ženy přímo v prostředí domova, čímž by byly omezeny výdaje. Jednalo se o předměty rozličného druhu,²¹⁴ zejména však šlo o textilní výrobky: „...sama sobě pěkných a čistotných šatů nadělá, tak aby v nich poctivě mezi lidí

²⁰⁷ Tamtéž, s. 285–293.

²⁰⁸ Cit. Tamtéž, s. 288.

²⁰⁹ Tamtéž.

²¹⁰ Tamtéž, s. 300.

²¹¹ Tamtéž, s. 296, 297.

²¹² Tamtéž, s. 293–295.

²¹³ Cit. Tamtéž, s. 291.

²¹⁴ Tamtéž, s. 296.

vyjít mohla.²¹⁵ Autor se ve svém textu primárně sice zaměřuje na příslušnice měšťanských vrstev, avšak tradiční symbol představitelek něžného pohlaví, tedy kolovrátek a vřeteno, byl spjat i se ženami šlechtického původu, jež právě danou činností mnohdy naplňovaly volné chvíle.²¹⁶ Oděvy, které byly posléze získány tímto způsobem, neměly sloužit pouze hospodyně samé, ale měly jimi být vybaveni i zbylí členové domácnosti.²¹⁷ V neposlední řadě se úzce dotýkala žen taktéž všeobecná křesťanská povinnost udělování almužen chudým čerpaných z domácích finančních či materiálních přebytků.²¹⁸

V období raného novověku neexistovalo ještě jasné rozlišování mezi volným časem a časem věnovaným pracovním povinnostem, přestože je již možné pozorovat první náznaky tohoto procesu u příslušníků šlechty.²¹⁹ I v tomto případě se ovšem jednalo výhradně o mužské zástupce stavu, neboť aktivity šlechticů sestávaly z poměrně jednotvárných aktivit, jež takovéto faktické dělení neumožňovaly. Pokud se tedy urozená manželka nezaobírala přímo správou domácnosti či panství, mohla svůj čas naplňovat dopisováním s příbuznými a známými, péčí o potomstvo, modlitbami nebo ručními pracemi.²²⁰ Zůstává otázkou, do jaké míry se gramotné šlechticny zabývaly četbou knih,²²¹ neboť k nim díky četným knihovnám svých partnerů mívaly často blízký přístup.²²² Méně běžný projev tvůrčí aktivity šlechticů se

²¹⁵ Cit. Tamtéž.

²¹⁶ V. BŮŽEK, *Muž, žena a děti v aristokratické rodině na prahu novověku*, in: M. Lenderová (ed.), *Eva nejen v ráji*, s. 51.

²¹⁷ J. KOCÍN Z KOCINÉTU, *Abeceda pobožné manželky a rozšafné hospodyně*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 295.

²¹⁸ Tamtéž, s. 293–295.

²¹⁹ M. KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, s. 76.

²²⁰ V. BŮŽEK, *Muž, žena a děti v aristokratické rodině na prahu novověku*, in: M. Lenderová (ed.), *Eva nejen v ráji*, s. 51; M. KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, s. 52, 54. Srov. citace z paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a Bezdržic: „...pracovitá v šití, na vazbách, ve vázání čepců a jiného velmi, že nikdež nezahálela, též svých věcí pilna (...)“. Cit. Ferdinand MENCÍK (ed.), *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a Bezdržic od roku 1624 do roku 1648*, Praha 1897, s. 150.

²²¹ Marie Ryantová dospěla na základě rozboru ženských památníků, tzv. štambuchů, k názoru, že šlechticny nebyly v raném novověku narozdíl od svých mužských protějšků seznámeny s díly starověkých autorů, neboť v jejich památnících se citáty a odkazy na ně nevyskytují. Viz Marie RYANTOVÁ, *Vzdělanostní úroveň raně novověkých šlechticů ve světle štambuchů*, in: *Česko–slovenská historická ročenka 2001*, s. 187–193.

²²² M. KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, s. 83. Ve zkoumaných ego–dokumentech jsem nenalezla žádnou zmínku, jež by tuto aktivitu u šlechticů dokládala. Přesto např. u Polxyeny z Lobkovic by se vzhledem k jejímu výjimečnému intelektu a všeobecnému přehledu dala alespoň základní orientace v literatuře jednoznačně předpokládat.

odráží ve dvou textech Alžběty Lidmily z Lisova, jmenovitě v *Knize receptů*,²²³ která spadá svým zaměřením ryze do ženské sféry činnosti, a v *Popsání rodu*,²²⁴ vypovídajícím o zájmu autorky o rodovou historii a snahu o posílení jeho prestiže v očích okolí.²²⁵ Podobně nalezneme i u jiných gramotných příslušnic urozených rodů řadu dalších písemných památek, byť zpravidla v podobě dochované korespondence.²²⁶

Na první pohled lze považovat svět raně novověké šlechtičny za veskrze velmi jednotvárný, avšak podle mého mínění i úzce vyhrazený prostor ženské působnosti bezesporu poskytoval velký počet možností pro rozličné formy seberealizace. Vzhledem k častému pracovnímu vytížení a nepřítomnosti či úmrtí mužských partnerů se otevírala před mnohými šlechtičnami perspektiva participování na správě jednotlivých rodových panství, dohled nad úředníky a poddanými.²²⁷ V každém případě však míra angažovanosti a rozsah pravomocí pro výkon správy závisel na vícero faktorech, mimo jiné i na ochotě manžela přenechat své choti takto důležité úkoly.

Prameny osobní povahy dokládají skutečnost, že některé urozené ženy v této činnosti vskutku vynikaly a svou svědomitou péčí dokázaly i ve válečných dobách panství úspěšně spravovat, ba dokonce se zasloužit o jejich rozkvět nebo územní rozšíření.

Mezi šlechtičnami, které ve správě rodových panství dosáhly výrazných úspěchů, nelze na prvním místě nezmínit Polyxenu Lobkovickou z Pernštejna.²²⁸ Korespondence mezi Zdeňkem Vojtěchem Popelem z Lobkovic a jeho manželkou²²⁹ představuje pro historiky vzácný zdroj poznatků a charakterizuje Polyxenu jako ženu, která svým intelektem a všeobecným přehledem převyšovala naprostou většinu svých současnic. Z dochované korespondence jasně vyplývá, že se tato šlechtična aktivně podílela na správě panství,²³⁰ jednala s odpovědnými osobami²³¹ a současně i díky svým společenským kontaktům úspěšně realizovala své plány.²³²

²²³ Jana RATAJOVÁ (ed.), *Rodinné paměti. Alžběta Lidmila z Lisova*, s. 125–147.

²²⁴ Tamtéž, s. 149–171.

²²⁵ Tamtéž.

²²⁶ Kupř. F. DVORSKÝ (ed.), *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I–II*, Praha 1894–1895; Týž (ed.), *Staré písemné památky žen a dcer českých*, Praha 1869; Z. KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, Praha 1941.

²²⁷ V. BŮŽEK – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 28–29.

²²⁸ Dále již jen Polyxena z Lobkovic.

²²⁹ Pavel MAREK (ed.), *Svědectví o ztrátě starého světa. Manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovické z Pernštejna*, České Budějovice 2005.

²³⁰ Tamtéž, s. 293, 499, 500.

²³¹ Tamtéž, s. 415, 485.

Podobně jako Magdaléně Trčkové z Lobkovic²³³ se jí jako velmi schopné konfiskátorce podařilo rozmnožit rodové statky.²³⁴ Navíc se byla schopna taktéž s notnou razancí, příslušející k jejímu postavení,²³⁵ zastat příbuzných a přátel.²³⁶

Polyxenu ovšem nelze v žádném případě považovat za klasický vzor chování žen v raném novověku. Přestože bezesporu vybočovala největší měrou z obecného vnímání ženy tohoto období jako osoby směřující veškerou svou aktivitu do prostředí domova, nebyla zdaleka jedinou schopnou příslušnicí slabšího pohlaví z řad šlechty.

V této souvislosti je vhodné krátce se zastavit u pracovních povinností dalších tří šlechticů. Společným rysem, charakterizujícím ego-dokumenty vyšlé z pera Kateřiny z Žerotína,²³⁷ Sylvie Černínové²³⁸ a Zuzany Černínové z Harasova,²³⁹ jež se podobně jako Polyxena z Lobkovic aktivně podílely na správě rodových držav, je stinná stránka období válečných let, která výrazným způsobem problematizovala celkový chod panství. V dopisech těchto žen nalezneme četné stížnosti a nářky na chování vojáků obou bojujících armád, na vysoké kontribuce, zbíhání poddaných, krádeže apod.²⁴⁰ Kupříkladu Zuzana Černínová v dopise synovi popisuje svou nezáviděníhodnou situaci následujícími slovy: „Jinšího trápení, můj přemilý Humprechte, dosti mám, pomáhej mi sám Pán Bůh; jedno sama platiti musím a druhý sami berou. Co jsi Ty ujel, mně a těm nebohejm poddanejm přes 100 kusů dobytka vzato a nyní na mně uloženo do Budějovic z poddaného po 7 porcích dávatí za den. Kdež je to věc možná! K tomu stále přes mý grunty J. M. C. lid maršíruje. Tot' můj Pán Bůh, nevím sobě

²³² Tamtéž, s. 475, 489.

²³³ V. BŮŽEK – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 29. Magdalénu Trčkovou z Lobkovic v úloze schopné konfiskátorky v období po Bílé hoře se blížeji zabývá Josef Janáček. Viz Josef JANÁČEK, *Ženy české renesance*, Praha 1996, s. 47–62.

²³⁴ Polyxena získala nově do svého vlastnictví kupř.: Obříství, Byšici, Bosyni aj. Viz Marie RYANTOVÁ, *Polyxena z Lobkovic*, in: M. Lenderová (ed.), *Eva nejen v ráji*, s. 92.

²³⁵ Manželka nejvyššího kancléře Českého království Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic. Viz P. MAREK (ed.), *Svědectví o ztrátě starého světa*, s. 108.

²³⁶ Tamtéž, s. 375, 462, 463, 520, 521.

²³⁷ F. DVORSKÝ (ed.), *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I–II*, Praha 1894–1895.

²³⁸ František TISCHER (ed.), *Dopisy Sylvie hrab. Černínové, rozené Caretto-Millesimovy, s chotěm jejím Heřmanem hrab. Černínem z Chudenic z let 1635–1651*, Praha 1908.

²³⁹ Z. KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, s. 62.

²⁴⁰ Např. F. TISCHER (ed.), *Dopisy Sylvie hrab. Černínové, rozené Caretto-Millesimovy, s chotěm jejím Heřmanem hrab. Černínem z Chudenic z let 1635–1651*, Praha 1908, s. 44, 45, 48, 49; F. DVORSKÝ (ed.), *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I*, Praha 1894–1895, s. 299.

jaký rady dáti.²⁴¹ Navzdory uvedeným skutečnostem dokázaly šlechtičny všechny problematické záležitosti vyřešit, osvědčily se ve svých úlohách a vyrovnaly se i mužům, což nám naopak dobře dokládá kupříkladu chvála, se kterou se zmiňuje v dopise jeden z přátel Heřmana Černína z Chudenic o hospodářských schopnostech jeho choti Sylvie Černínové.²⁴²

Nezbytnou podmínkou při jakýchkoli šlechtičnou zamýšlených krocích ve zkoumané oblasti se stával souhlas jejího manžela.²⁴³ Což bylo na jedné straně dáno nejen celkově podřízenou úlohou ženy v partnerském vztahu, avšak i zčásti omezovaným postavením slabšího pohlaví v majetkoprávních vztazích, v dědickém a procesním právu či též při výkonu poručnictví.²⁴⁴

Na základě výše uvedených faktů lze tedy konstatovat, že šlechtičny měly možnost se v oblasti správy rodového majetku v poměrně velké míře angažovat a seberealizovat, což představovalo jakousi formu náhrady za mužské pracovní aktivity, jež ovšem sestávaly z výrazně bohatší a pestřejší náplně.²⁴⁵

Zároveň byly příslušnice urozených kruhů v době raného novověku limitovány v možnostech cestování. Jak je dobře patrné z deníku Adama mladšího z Valdštejna²⁴⁶ ze zápisků o cestách jeho choti Alžběty z Valdštejna, tvořila většinu Alžbětiných cest návštěva rodových statků, přátel a příbuzných, pokud se jednalo o společenské akce, sestávaly ze svateb, pohřbů, křtů apod.²⁴⁷ V deníku nenalezneme zmínku o tom, že by se Alžběta

²⁴¹ Cit. Tamtéž.

²⁴² Cit. F. TISCHER (ed.), *Dopisy Sylvie hrab. Černínové*, s. 4: „Bernard hr. z Martinic zaslal Heřmanovi blahopřejný dopis, v němž chválí Sylvii, jak výborně zájmy jeho ve vlasti zastávala, a dle výpovědi šlechty sousední v Žatecku při řízení statků a vedení hospodářství v tak bouřlivých a nepříznivých dobách téměř zázraky dělala: mimo to koupi panství Děpoltic tak smlouvala, že by to žádný advokát lépe nevykonal.“

²⁴³ V porovnání s jinými soudobými šlechtičnami i natolik sebejistá a emancipovaná Polyxena z Lobkovic si žádala mužův souhlas a radu při svých zamýšlených plánech. Viz P. MAREK (ed.), *Svědectví o ztrátě starého světa. Manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovicové z Pernštejna*, s. 481–483, 485, 486.

²⁴⁴ J. STEJSKAL – D. DVOŘÁČKOVÁ – MALÁ – M. RYANTOVÁ – A. VELKOVÁ – E. MAUR – M. LENDEROVÁ – J. BUREŠOVÁ – B. KOPIČKOVÁ – M. MACKOVÁ – K. HABARTOVÁ, *Domov a svět*, in: M. Lenderová – B. Kopiczková – J. Burešová – E. Maur (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 283–295.

²⁴⁵ M. KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, s. 8–30, 76–92; Marie KOLDINSKÁ – Petr MAŤA (edd.), *Deník rudolfinského dvořana. Adam mladší z Valdštejna 1602–1633*, Praha 1997, s. 261, 273, 289.

²⁴⁶ M. KOLDINSKÁ – P. MAŤA (edd.), *Deník rudolfinského dvořana. Adam mladší z Valdštejna 1602–1633*, Praha 1997.

²⁴⁷ Tamtéž, s. 66, 72, 74, 75, 101.

účastnila politicky nebo právně významných setkání či jednání. S přihlédnutím k dalším písemným památkám soukromé povahy²⁴⁸ lze tvrdit, že rovněž u dalších šlechticů se příčiny cest mimo rodinné sídlo omezovaly v běžné praxi takřka výhradně na potřebu dohlédnout na správný chod hospodářství a na nepravidelnou návštěvu blízkých osob při významnějších příležitostech.²⁴⁹ Důvodem k omezení pohybu žen mimo domov byla taktéž nutnost získat k cestám svolení manžela, které nemuselo být vždy poskytnuto.²⁵⁰

Mnoho šlechticů naplňovalo svůj čas činnostmi spjatými s duchovními oblastmi, staly se členkami řádů,²⁵¹ mecenáškami,²⁵² navštěvovaly církevní instituce²⁵³ (nad rámec svých náboženských povinností), účastnily se poutí, aktivně se podílely na zakládání nových církevních komplexů nebo na základě svého společenského postavení a vlivu pečovaly o poddané a kněží shodného vyznání na svých panstvích apod.²⁵⁴ František Hrubý v knize *Královny a kněžny české*²⁵⁵ v této souvislosti uvádí: „...typický příklad české ženy 15. a 16. století, typ, nad nímž se cizinci, přicházející v těch dobách do českých zemí, pozastavovali. Udivoval je živý zájem českých žen o náboženské otázky a jejich zběhlost v Písmu svatém. A tento typ nevymíral ani po době vrcholného rozpětí českého husitství, jak nám ukazují příklady i z pozdního 16. století.“²⁵⁶ V tomto druhu činnosti se tak otevíral ženám velmi široký prostor pro seberealizaci.

Příslušnice měšťanského a šlechtického stavu měly v raném novověku možnost věnovat se rozličným aktivitám, ve srovnání s mužskými protějšky však byla škála těchto činností přeci jen o poznání chudší. Na jednu stranu bylo ženám umožněno vykonávat občas rovněž činnosti typické pro druhé pohlaví, jednalo se však zároveň pouze o úkony vztahující se přímo ke správě domácnosti, rodinné živnosti či panství.

²⁴⁸ Např. J. RATAJOVÁ (ed.), *Rodinné paměti. Alžběta Lidmila z Lisova*, s. 26–30.

²⁴⁹ Mimo běžný rámec stály např. nutnost změnit místo pobytu v době moru, z příčin válečných či zdravotních.

²⁵⁰ Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004, s. 554–555.

²⁵¹ J. RATAJOVÁ (ed.), *Rodinné paměti. Alžběta Lidmila z Lisova*, s. 115.

²⁵² Pavel MAREK (ed.), *Svědectví o ztrátě starého světa*, s. 96, 99.

²⁵³ Tamtéž, s. 99.

²⁵⁴ F. DVORSKÝ (ed.), *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna II*, Praha 1894–1895, s. 37, 45, 46, 93.

²⁵⁵ Karel STLOUKAL a kol., *Královny a kněžny české*, Praha 1996.

²⁵⁶ Cit. František HRUBÝ, *Marta z Boskovic a jiné paní z toho rodu*, in: K. Stloukal a kol., *Královny a kněžny české*, s. 182.

3.3. Žena v úloze matky

Mateřství představovalo pro ženu v raném novověku klíčový moment na její cestě životem. Plození dětí bylo základní, prvořadou funkcí manželství a ženy k němu byly dle křesťanské věrouky předurčeny již samotným Bohem.²⁵⁷

Pro chápání lidí tohoto období měly určující roli dva modely ženy, čerpané z křesťanských textů, odrážely se v představě matky a sexuální hříšnice, převzaté konkrétně od postavy starozákonní Evy a novozákonní Panny Marie, matky Ježíše Krista.²⁵⁸ Německá historička Gisela Bocková ve své knize mimo jiné uvádí: „Církevní otcové přičítali Evě vinu na hříšném pádu člověka a ženy tak ztotožnili se sexualitou a hříchem. Pro Tertulliana byly „vstupní branou ďáblou“ (janua diaboli) a sv. Augustin považoval za hřích mimomanželskou sexualitu stejně jako manželskou.“²⁵⁹ V souladu s tímto obecně rozšířeným křesťanským míněním měla žena během svého života snášet rození potomků, s tím spojené silné bolesti a v budoucnu i hlavní péči o děti, právě jako onen trest za prvotní hřích Evy.²⁶⁰ Zároveň však bylo plození dětí vnímáno i jako dar od Boha a bylo tedy hodno patřičné úcty: „Jest zajisté počínání dítek díl požehnání Božího, rození dítek na svět jest dar Boží, a tak to obé, poněvadž z Boha jest, dobré jest. Ale k tomu obému po padu prvních rodičů již připojeno jest mnoho zlého, utrpného a bolestného, hned od času toho, kdy řekl Pán Bůh k ženě: „Velice rozmnožím bolesti tvé a počínání tvá, s bolestí roditi budeš děti.“ A to se stalo jakž spravedlivě za pokutu hřícha drzosti a všetečnosti ženy první a matky všech nás, Evy, tak potřebně, aby tudy jí i všem rodičkám týchž bolestí pociťujícím dána byla příčina k častému se rozpomínání na ten hřích počáteční veliký (...)“²⁶¹ Toto Boží nařízení se mělo týkat všech žen bez rozdílu stavu: „Poněvadž tedy ta konečná a neměnitelná vůle a nařízení Boží v tom jest, aby žena za pokutu hřícha prvotního trpěla těžké bolesti (jakož pak žádná ve všem světě z toho se vyplesti a vyniknouti nemůže, buď ona královna aneb císařová a nevím jakého důstojenství, aby neměla s bolestí roditi dětí svých) (...)“²⁶² Jestliže ovšem příslušnice

²⁵⁷ Jan THADAEUS MEZIŘÍČSKÝ, *Vysvětlení o stavu manželském*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 364–366.

²⁵⁸ V. BŮŽEK – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 22.

²⁵⁹ Cit. Gisela BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách*, s. 12.

²⁶⁰ J. THADAEUS MEZIŘÍČSKÝ, *Vysvětlení o stavu manželském*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 377, 378.

²⁶¹ Cit. Tamtéž, s. 378.

²⁶² Cit. Tamtéž, s. 72.

něžného pohlaví všechna protivenství týkající se těhotenství úspěšně a statečně přestála a osvědčila se dobře i v následné péči o dítě, mohla být posléze za to bohatě odměněna ve světě vezdejším a též po své smrti.²⁶³ „Neb ne v samém hospodářství / její ctnost a krása se stkví, / ale i dítky zdařilé, / Bohu, také lidem milé, / vše z Božího požehnání / jí divného spomáhání, / na svět plodí, vychovává, / práci mnohou při tom mívá, / by se mohly odchovati / i v ctnostech zrůst zdárny bráti, / v čemž je lidé když spatřují, / takovou matku schvalují, / za blaženou jí soudíce, / věčných odplat žádající, / že takových naplodila, / ve všem dobrém vycvičila, / takéť i děti takové / na matkou svou pamětlivé / příklad její a učení / ve všem dobrém se k cvičení / | stále (...).²⁶⁴

I přes velký respekt společnosti, jemuž se mohla těšit plodná žena a dobrá matka, a i navzdory nezanedbatelnému významu, který tato skutečnost (dar Boží) představovala již od nepaměti pro celou lidskou populaci, neznamenala nepostradatelnost žen jejich rovnoprávné postavení.²⁶⁵

Jak důležité bylo plození dětí v rodinách raného novověku, jsem již uvedla výše. Obzvláště silnou se potom stávala tato potřeba ve šlechtických rodinách, kde příchod potomka na svět představoval i naději na zdárné zajištění dalšího biologického pokračování rodu.²⁶⁶ Šlechtična tak nesla na svých bedrech nejen tíživou odpovědnost za bezproblémovou posloupnost příslušníků svého rodu, avšak současně se jí dotýkala i otázka nezbytného udržení, případně posílení prestiže rodiny v očích okolí, jež byla právě s plodností dané šlechtické manželky úzce propojena.²⁶⁷

Pro zkoumané období bylo zároveň charakteristické, že pokud se manželům nepodařilo děťátko počít, byla v naprosté většině případů za viníka tohoto nedostatku považována žena, nikoli muž.²⁶⁸ Výjimku představuje skandál, jehož hlavními aktéry byli Adam Pavel Slavata a jeho původem štýrská manželka Marie Markéta z Eggenberka.²⁶⁹ Po několikaletém vztahu Marie Markéta obvinila svého muže z impotence a jiných provinění proti své osobě

²⁶³ Jiřík STREJC ZÁBŘEŽSKÝ, *Zrcadlo poctivé a šlechetné ženy a hospodyně*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 335–336.

²⁶⁴ Cit. Tamtéž.

²⁶⁵ G. BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách*, s. 13.

²⁶⁶ V. BŮŽEK, *Muž, žena a děti v aristokratické rodině na prahu novověku*, in: M. Lenderová (ed.), *Eva nejen v ráji*, s. 56.

²⁶⁷ V. BŮŽEK, „*Tý naděje budou každý čtyři neděle*“. *Těhotenství očima šlechty na prahu novověku*, *Dějiny a současnost* 23, 2001, č. 3, s. 8.

²⁶⁸ Tamtéž, s. 10.

²⁶⁹ P. MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, s. 556.

a požadovala zrušení manželství. Katolická církev totiž v raném novověku tolerovala rozvod z důvodu neschopnosti plnit manželské povinnosti. Dodnes není zcela jasné, zda se toto obvinění zakládalo na pravdě či ne. V každém případě však Marie Markéta dosáhla svého cíle a svazek byl anulován.²⁷⁰

Pokud se ženě nepodařilo otěhotnět, bylo žádoucí, aby nezůstala pasivní²⁷¹ a naopak využila některého z tehdy osvědčených prostředků k léčení neplodnosti, jmenovitě rozličných přípravků živočišného či rostlinného původu, horkých léčivých koupelí a samozřejmě i v rámci své víry požádala o pomoc oblíbené světky, patrony, obklopovala se svatými obrázky a symboly plodnosti.²⁷²

Jak velké naděje vkládaly některé ženy z vyšších šlechtických kruhů v početí potomka, dodnes dobře ilustruje dochovaná korespondence mezi Annou Hradeckou z Rožmberka a jejím manželem Jáchymem z Hradce, jež obsahuje zmínky o údajném těhotenství švagrové Kateřiny z Brunšviku:²⁷³ „...jest vždy ještě v naději, naše mladá paní paní, a že jest její veliký nepřítel, kdo by co řekl, že toho není. A tak já již porozumívám, že ty naděje vždy budou každý čtyři neděle.“²⁷⁴ Taktéž Vilém z Rožmberka velice doufal v narození mužského potomka, neboť i po smrti své třetí manželky zůstával stále bez dědice.²⁷⁵ Vilém upřímně věřil, že mu Polyxena z Pernštejna, která se stala jeho čtvrtou a poslední manželkou, daruje syna. Jeho touha se odrazila i ve výzdobě letohrádku Kratochvíle, v jehož prostorách nechal ztvárnit symboly, které mu měly být prospěšné k dosažení vysněného cíle. Bohužel ani Polyxena Vilémovo přání nesplnila.²⁷⁶ Ostatně Polyxeně samotné se podařilo porodit syna až po šestiletém manželství se Zdeňkem Vojtěchem Popelem z Lobkovic, kdy jí už bylo více než čtyřicet let a kdy také již nikdo v narození potomka příliš nedoufal. Václav Eusebius zůstal jejím jediným dítětem.²⁷⁷ Navzdory urozenosti a velké vážnosti, jíž se Polyxena těšila,²⁷⁸ i ona se stala podobně jako Kateřina z Brunšviku terčem posměšků kvůli své neplodnosti.²⁷⁹

²⁷⁰ Tamtéž, s. 556, 557.

²⁷¹ V. BŮŽEK, „Ty naděje budou každý čtyři neděle“. *Těhotenství očima šlechty na prahu novověku*, Dějiny a současnost 23, 2001, č. 3, s. 10.

²⁷² Tamtéž.

²⁷³ M. KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, s. 40.

²⁷⁴ Cit. dle Tamtéž.

²⁷⁵ Václav BŮŽEK – JOSEF HRDLIČKA a kol., *Dvory velmožů s erbem růže. Všední a sváteční dny posledních Rožmberků a pánů z Hradce*, Praha 1997, s. 90, 91.

²⁷⁶ Tamtéž, s. 91.

²⁷⁷ Karel STLOUKAL, *Polyxena z Lobkovic*, in: K. Stloukal a kol., *Královny a kněžny české*, s. 221.

²⁷⁸ J. JANÁČEK, *Ženy české renesance*, s. 74, 75.

²⁷⁹ [neznámý autor], *Píseň radostná*, in: Jaroslav Kolár (ed.), *Zrcadlo rozděleného království*, s. 187.

Bezsporu bylo vyžadovanou normou, aby žena otěhotněla až v době, kdy vstoupila do manželského svazku,²⁸⁰ přesto existuje mnoho příkladů, které nám potvrzují, že ne vždy tomu tak bylo.²⁸¹ Zejména v prostředí osob z nižších pater společenského žebříčku a na venkově se stávala nezdárka realitou svobodná matka, což dokládá i největší počet odsouzených za zločin infanticidia právě z těchto vrstev.²⁸² V knize *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*²⁸³ je tato skutečnost vysvětlována tvrzením, že pokud došlo k nechtěnému těhotenství v zámožnějším prostředí a uvnitř soudržné rodiny, bylo možné vraždu dítěte či jiný stav snadněji utajit.²⁸⁴

V ideálním případě, pokud se tedy vdané ženě podařilo úspěšně otěhotnět, začínalo dlouhých devět měsíců těhotenství, během něhož se od ní očekávala jistá pravidla chování, jež měla zajistit jeho bezproblémový průběh. Žena se tak rovněž v této situaci měla podřítit tradici a soudobému úzu jednání. Mezi doporučení ryze praktického rázu patřilo omezení náročnějších fyzických úkonů, přílišného běhání, skákání, zdvihání či nošení těžkých břemen apod.²⁸⁵ Za nevhodnou v těchto měsících byla považována též: „...příliš horká lázeň, pouštění žilou, omývání nohou před blížícím se porodem, prudké teplotní změny, nedostatek spánku stejně jako pospávání, přejídání se nebo naopak hladovění.“²⁸⁶ V rámci vnitřního psychického rozpoložení byla za ideální shledávána nálada mírně veselá, vyvarování se smutku, bázně, hněvu či nenadálého úleku.²⁸⁷ Podobně jako u postupů pro dosažení plodnosti se

²⁸⁰ M. MACKOVÁ – E. MAUR – A. VELKOVÁ – M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – K. HABARTOVÁ – M. HALÍŘOVÁ, *Ženy na okraji*, in: M. Lenderová – B. Kopiczková – J. Burešová – E. Maur (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 565; V. BŮŽEK – J. HRDLIČKA a kol., *Dvory velmožů s erbem růže*, s. 72.

²⁸¹ Srov. Alena ŠUBRTOVÁ, *Kontracepce, aborty a infanticidia v pramenech k předstatistickému období*, Historická demografie 15, Historický ústav ČSAV, Praha 1991, s. 9–46.

²⁸² Jindřich FRANCEK, *Zločin a sex v českých dějinách*, Praha 2000, s. 49–57; M. MACKOVÁ – E. MAUR – A. VELKOVÁ – M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – K. HABARTOVÁ – M. HALÍŘOVÁ, *Ženy na okraji*, in: M. Lenderová – B. Kopiczková – J. Burešová – E. Maur (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 572; A. ŠUBRTOVÁ, *Kontracepce, aborty a infanticidia v pramenech k předstatistickému období*, in: Historická demografie 15, Praha 1991, s. 9–46.

²⁸³ M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009.

²⁸⁴ M. MACKOVÁ – E. MAUR – A. VELKOVÁ – M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – K. HABARTOVÁ – M. HALÍŘOVÁ, *Ženy na okraji*, in: Tamtéž, s. 572.

²⁸⁵ K. ČADKOVÁ – M. RYANTOVÁ – E. MAUR – M. MACKOVÁ – M. LENDEROVÁ – Z. ČEVELOVÁ – J. BUREŠOVÁ – M. MELKESOVÁ – T. NĚMCOVÁ, *Duše a tělo*, in: Tamtéž, s. 208.

²⁸⁶ Cit. Tamtéž.

²⁸⁷ Tamtéž.

předpokládalo, že budoucí matka požádá o pomoc oblíbené světce a patrony, popřípadě vykoná poutě a bude se modlit za zdraví své i nenarozeného dítě. Mohla využít taktéž tradovaných receptů živočišného či rostlinného původu nebo moci drahých kamenů, amuletů a symbolů.²⁸⁸ Adekvátní bylo, aby modlitbou poděkovala Bohu a světcům po úspěšném porodu či mohla jako vyjádření díky pojmenovat děťátko po patronovi, k němuž se dovolávala o pomoc v předchozích měsících a od něhož měla čerpat i vnitřní sílu při nejtěžších bolestech. Výmluvným dokladem výše uvedeného jednání jsou nám paměti Alžběty Lidmily z Lisova.²⁸⁹

Nejen samotné ženy byly nabádány, aby svůj každodenní život přizpůsobily jinému stavu, nýbrž i jejich okolí mělo projevit v těchto dnech více ohleduplnosti a nezatěžovat je příliš namáhavou a vyčerpávající prací.²⁹⁰

Václav Bůžek uvádí v knize *Eva nejen v ráji*:²⁹¹ „Podle dobových svědectví hraničil každý porod s ohrožením života rodičky i novorozence.“²⁹² Narozdíl od dnešní široce rozšířené metody porodu vleže byla v období raného novověku v českých zemích praktikována často poloha v sedě, kdy se žena během porodu posadila na speciální porodní stolicí.²⁹³ Pouze jestliže byl porod komplikovanější či jak se dá předpokládat, pokud rodička na tom sama trvala, byla využita poloha dorzální.²⁹⁴ „Nebezpečí se zvyšovalo v případě porodu dvojčat nebo v kombinaci s dalšími rizikovými faktory, za které byly považovány třeba tloušťka ženy, vysoký věk, hlad, žízeň, velké bolesti, špatná nálada, teplé nebo naopak příliš chladné počasí, překážky v porodních cestách (...) Za nebezpečnější byl obecně považován porod děvčátka.“²⁹⁵

Dnes bývá často diskutovanou otázkou permanentní gravidity, historici v ní nejsou zcela zajedno, neboť oproti například rakouským zemím neexistují pro české prostředí porodní

²⁸⁸ Tamtéž, s. 209.

²⁸⁹ J. RATAJOVÁ (ed.), *Rodinné paměti. Alžběta Lidmila z Lisova*, Praha 2002, s. 88.

²⁹⁰ K. ČADKOVÁ – M. RYANTOVÁ – E. MAUR – M. MACKOVÁ – M. LENDEROVÁ – Z. ČEVELOVÁ – J. BUREŠOVÁ – M. MELKESOVÁ – T. NĚMCOVÁ, *Duše a tělo*, in: M. Lenderová – B. Kopičková – J. Burešová – E. Maur (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 208.

²⁹¹ M. LENDEROVÁ (ed.), *Eva nejen v ráji*, Praha 2002.

²⁹² Cit. V. BŮŽEK, *Muž, žena a děti v aristokratické rodině na prahu novověku*, in: Tamtéž, s. 57.

²⁹³ M. KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, s. 41.

²⁹⁴ K. ČADKOVÁ – M. RYANTOVÁ – E. MAUR – M. MACKOVÁ – M. LENDEROVÁ – Z. ČEVELOVÁ – J. BUREŠOVÁ – M. MELKESOVÁ – T. NĚMCOVÁ, *Duše a tělo*, in: M. Lenderová – B. Kopičková – J. Burešová – E. Maur (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 209.

²⁹⁵ Cit. Tamtéž, s. 210.

knihy, takzvané Geburtenbücher, s přesnými údaji o narozených dětech.²⁹⁶ Každoroční těhotenství by bylo v teoretické rovině možné. Ve skutečném životě však ženská plodnost byla ovlivňována vícero faktory, například zdravím obou partnerů, stářím,²⁹⁷ délkou kojení,²⁹⁸ možnostmi potratu²⁹⁹ a sexuálními omezeními.³⁰⁰ V době těhotenství, šestinedělí a období kojení se pohlavní styk nedoporučoval, obdobně jako byl zakázán ve dnech půstu a církevních svátků, čímž se možnost počít dítě výrazněji snížila. Byť církevní nařízení o zákazu používání antikoncepčních metod byly dobře známé, přesto se jejich využívání v některých případech nedá vyloučit.³⁰¹ Doba kojení též výraznějším manželskému sblížení nepřála. Ačkoli je vědecky dokázané, že laktace může působit částečně jako kontracepční metoda, měl v této době pravděpodobně větší účinek na snížení plodnosti žen během období kojení spíše všeobecně zastávaný názor, že pohlavní styk s kojící ženou by měl negativní vliv na kvalitu mléka, a tím pádem následně i na zdraví kojeneho dítěte. Matka se tedy ve snaze neohrozit dítě měla manželským povinnostem vyhnout.³⁰² Situace se ovšem lišila v různých sociálních skupinách. Bohaté ženy si mohly dovolit najmout kojnou, čímž se zkrátila doba kojení a zároveň zvýšila šance na početí dalšího potomka. Přesto ani v domácnostech šlechty v českých zemích nebyl narozdíl od západní Evropy výskyt kojné zdaleka pravidlem.³⁰³

V pamětech příslušnice šlechtického stavu Alžběty Lidmily z Lisova³⁰⁴ se lze setkat s častými zmínkami o jejích několika porodech, které se rovněž neobešly bez komplikací.³⁰⁵ Četnost záznamů v jejích pamětech vztahujících se k porodům, křtům dětí, výběru kmotrů či

²⁹⁶ V. BŮŽEK, „Tý naděje budou každý čtyři neděle“. *Těhotenství očima šlechty na prahu novověku*, Dějiny a současnost 23, 2001, č. 3, s. 12.

²⁹⁷ Kupř. Karel starší ze Žerotína uzavřel sňatek se svou poslední čtvrtou manželkou Kateřinou až v době, kdy již oba byli pokročilejšího věku. Následkem této skutečnosti zůstalo manželství bezdětné. Viz Otakar ODLOŽILÍK, *Kateřina ze Žerotína*, in: K. Stoukal a kol., *Královny a kněžny české*, s. 237.

²⁹⁸ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 28.

²⁹⁹ M. KOLDINSKÁ – P. MAŤA (edd.), *Deník rudolfínské dvořany. Adam mladší z Valdštejna 1602–1633*, s. 153, 214; E. MAUR – V. ŠTOREK, *K demografii české šlechty v 16. století (Hynek Krabice z Weitmile a jeho pět manželék)*, *Historická demografie* 26, Praha 2002, s. 5–27.

³⁰⁰ B. KOPIČKOVÁ – E. MAUR – M. LENDEROVÁ – M. RYANTOVÁ – J. STEJSKAL – J. BUREŠOVÁ – M. MACKOVÁ – A. VELKOVÁ, *Životní cykly a žena*, in: M. Lenderová – B. Kopiczková – J. Burešová – E. Maur (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 126.

³⁰¹ Tamtéž.

³⁰² M. KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, s. 45; M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 28.

³⁰³ Tamtéž, s. 27; M. KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, s. 45.

³⁰⁴ Viz J. RATAJOVÁ (ed.), *Rodinné paměti. Alžběta Lidmila z Lisova*, Dolní Břežany 2002.

³⁰⁵ Tamtéž, s. 106.

nemocem potomků velmi dobře ilustruje, jak velikou roli hrálo mateřství v životě této šlechtičny a dá se předpokládat, že se tato skutečnost zdaleka netýkala pouze Alžběty Lidmily z Lisova.

Stejně dobře nalezneme i v mnoha dalších písemnostech představitelek šlechty podobné texty, jež vyjadřují starostlivou péči a velký zájem o blaho vlastních dětí. Z korespondence mezi Zuzanou Černínovou z Harasova a jejím synem Humprechtem Janem Černínem³⁰⁶ je dobře patrné, že Zuzana měla neustálé starosti o zdraví syna, jeho studium, kariéru nebo výběr manželky.³⁰⁷ S nedočkavostí očekávala každý synův dopis a rmoutila se při jeho opoždění či ztrátě.³⁰⁸ Matka se nikdy nezdráhala předat synovi vlastní životní zkušenosti a různé moudré rady, někdy ho neváhala ani přísněji napomenout.³⁰⁹

Podobná mateřská starostlivost o jediného syna se projevuje rovněž u tak výjimečné osobnosti, jakou byla Polyxena z Lobkovic. V korespondenci³¹⁰ s jejím druhým manželem Zdeňkem Vojtěchem Popelem z Lobkovic je toho dokladem hned několik pasáží. Ve snaze postarat se o syna co možná nejlépe, využívala Polyxena i podpory manžela.³¹¹

Je pochopitelné, že v období raného novověku narození syna sebou neslo větší uspokojení rodičů než narození dcerky,³¹² byť věřím, že mnoho rodičů se těšilo i z jejího příchodu na svět, jak je zjevné z pamětí Alžběty Lidmily z Lisova.³¹³ Tato skutečnost byla dána postavením žen v tehdejší společnosti. Zplození potomka mužského pohlaví v urozených rodinách představovalo šanci na úspěšné zachování a pokračování rodu.³¹⁴ Přestože v nižších vrstvách společnosti v každém případě nebyla potřeba nezbytného zachování rodu ve stejné míře pocíťována, představovalo i zde narození dcerky do budoucna větší komplikace. Dívka totiž narozdíl od chlapce neznamenal tak kvalitní pracovní sílu a taktéž potřeba zabezpečení

³⁰⁶ Z. KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, Praha 1941.

³⁰⁷ Tamtéž, s. 64, 65, 67, 81, 202.

³⁰⁸ Tamtéž, s. 112.

³⁰⁹ Tamtéž, s. 121–122.

³¹⁰ P. MAREK (ed.), *Svědectví o ztrátě starého světa: manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovické z Pernštejna*, České Budějovice 2005.

³¹¹ Tamtéž, s. 572.

³¹² V. BŮŽEK – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 20.

³¹³ J. RATAJOVÁ (ed.), *Rodinné paměti. Alžběta Lidmila z Lisova*, s. 96.

³¹⁴ V. BŮŽEK – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 20.

věna dceři mohla méně majetným rodičům či rodinám s více dcerami způsobit značné potíže.³¹⁵

Od ženy se současně očekávalo, že v případě smrti potomka, která se vzhledem k vysoké dětské úmrtnosti v tomto období³¹⁶ často stávala nedílnou součástí mateřství,³¹⁷ bude tuto skutečnost statečně nést a brzy se jí podaří přes takovouto smutnou událost přenést. V pamětech již několikrát zmíněné šlechtičny Alžběty Lidmily z Lisova se zřetelně odráží vnímání ženy, která byla konfrontována se smrtí vlastního dítěte. Své zemřelé potomky přirovnávala Alžběta k andělům, jež se za ní a jejího muže přimlouvají u Pána Boha.³¹⁸ A tak podobně jako v jiných obtížných životních situacích, i zde mohla podat pomocnou ruku a poskytnout novou životní sílu nešťastné ženě náboženství a církve.³¹⁹

Povinností rodičů se stávalo taktéž včasné zajištění křtu dětí.³²⁰ Právě přístup ke smrti potomka byl s otázkou pokřtění, případně nepokřtění, novorozeněte úzce propojen. Pokud zemřelo dítě pokřtěné, mělo nárok na vstup do ráje, spasení a všechny příslušné posmrtné pocty a současně se svým blízkým odchodem z tohoto světa vyhnulo pošpinění duše hříchy. Na druhou stranu ovšem pokud zemřelo novorozeně bez pokřtění, ztrácelo možnost vstupu do nebeského ráje a jeho duše musela zůstat podle křesťanské věrouky uvězněna v limbu neviňátek.³²¹ Bylo proto žádoucí, aby rodiče pro blaho dítěte se křtem nijak neotáleli. Jestliže pak byla situace kritická a byla reálná možnost blízké smrti dítěte, mohli rodiče využít nouzového narychlo připraveného křtu.³²² Při přípravě křtu a všech náležitostí s tím spojených, jakož i při výběru kmotrů a kmotřenek, se dá tušit významná úloha ženy (matky),

³¹⁵ Tamtéž.

³¹⁶ M. KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, s. 42.

³¹⁷ Viz E. MAUR – V. ŠTOREK, *K demografii české šlechty v 16. století (Hynek Krabice z Weitmile a jeho pět manželék)*, *Historická demografie* 26, Praha 2002, s. 5–27.

³¹⁸ J. RATAJOVÁ, (ed.) *Rodinné paměti. Alžběta Lidmila z Lisova*, s. 51.

³¹⁹ Tamtéž, s. 79, 95, 97. Toto jednání Alžběty Lidmily z Lisova zcela odpovídalo doporučením autorů mravokárných a mravoučných spisů, kteří radili věřit v podobných chvílích v Boží prozřetelnost a podporu a těšit se z budoucího posmrtného vstupu do Nebeského království, kde se rodiče a děti znovu setkají. Viz J. THADAEUS MEZIRIČSKÝ, *Vysvětlení o stavu manželském*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží*, s. 366, 378, 379. S obdobnou vírou v Boží záměry čelila smrti manžela Zuzana Černínová z Harasova. Viz Z. KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, s. 77.

³²⁰ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 20.

³²¹ J. RATAJOVÁ (ed.), *Rodinné paměti. Alžběta Lidmila z Lisova*, s. 49–50; Peter DINZELBACHER, *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očistec ve středověku*, Praha 2004, s. 86–89.

³²² J. RATAJOVÁ (ed.), *Rodinné paměti. Alžběta Lidmila z Lisova*, s. 25.

která jistě o jejich zdárný průběh usilovala, neboť spadaly současně do hlavní sféry její působnosti v rámci manželské domácnosti.³²³

Podobně jako pro období celého těhotenství a porodu, tak i pro šestinedělí platilo mnoho různých nařízení, pravidel, doporučení a pověr, jimiž bylo nanejvýše vhodné, aby se žena řídila, též v tomto případě sehrávala velkou roli tradice. Ba dokonce pro tuto dobu byla ona různá doporučení a omezení ještě rozsáhlejší než pro období předcházející porodu.³²⁴ Na jedné straně byla šestinedělka tehdejší společností považována za nečistou bytost mající škodlivý vliv na své okolí, zároveň však sama byla vystavena zlým silám ohrožujícím nejen život její, nýbrž i život novorozeněte.³²⁵ Dá se předpokládat, že asi existovaly jisté menší odlišnosti v přístupu k šestinedělkám napříč společenskými vrstvami, i přesto se však v obou prostředích nacházely společné prvky charakterizující prvních šest týdnů po porodu u všech žen. Žena se měla v ideálním případě vyhýbat namáhavým pracím, šetřit se, vyvarovat se cestování a omezit pohyb, samozřejmostí bylo rovněž odložení plnění manželských povinností, oddělení ženy od ostatních obyvatel domu nebo boj proti škodlivým silám pomocí amuletů, svatých obrázků, modliteb apod.³²⁶

Rady rodičům udílí ve svém spise *Dětinský rápek*³²⁷ Šimon Lomnický z Budče. Podle jeho názoru se povaha rodičů ve velké míře odrážela v osobnostech jejich potomků. V souvislosti s tím se často vlastnosti jako pýcha, lakomství či prostopášnost, které byly typické pro matku nebo otce, objevovaly též u dětí.³²⁸ Autor také vytýkal rodičům přílišnou lásku k vlastním dětem, neboť je dle jeho mínění hříchem milovat kohokoli více než Boha. Následkem takového jednání potom může být boží trest v podobě smrti dětí.³²⁹ Ta může být taktéž zapříčiněna neřestným životem rodičů, a to nejen v době po narození potomka, nýbrž ještě v jejich mládí.³³⁰ Rodiče by tak měli vést příkladný život inspirující děti v jejich vlastním konání.

³²³ Jedná se o roli manželky, matky a hospodyně, resp. správkyně domácnosti a panství.

³²⁴ K. ČADKOVÁ – M. RYANTOVÁ – E. MAUR – M. MACKOVÁ – M. LENDEROVÁ – Z. ČEVELOVÁ – J. BUREŠOVÁ – M. MELKESOVÁ – T. NĚMCOVÁ, *Duše a tělo*, in: M. Lenderová – B. Kopičková – J. Burešová – E. Maur (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 210.

³²⁵ Tamtéž.

³²⁶ Tamtéž.

³²⁷ Šimon LOMNICKÝ Z BUDČE, *Dětinský rápek*, in: Jakub Krč – Vojtěch Hladký (edd.), *Kupidova střela; Dětinský rápek / Šimon Lomnický z Budče*, s. 231–399.

³²⁸ Tamtéž, s. 274–279.

³²⁹ Tamtéž, s. 283.

³³⁰ Tamtéž, s. 284, 285.

Mateřství se hrávalo v životě raně novověké ženy klíčovou rolí. Bylo vnímáno na jedné straně jako povinnost a trest vztahující se na každou ženu bez rozdílu, zároveň však představovalo Boží dar a jakousi ženskou výsadu. Pokud byla žena plodná a především jestliže porodila hodně synů, byla za tuto skutečnost společností vysoce ceněna a rovněž se tímto způsobem podílela i na spoluutváření rodové prestiže a na zachování památky předků pro budoucí potomky.³³¹ V opačné situaci mohla výrazně poklesnout její vážnost v očích okolí.

³³¹ Toto souviselo i s tzv. „rodovou strategií“. Viz Natalie Zemon DAVIS, *Frauen und Gesellschaft am Beginn der Neuzeit. Studien über Familie, Religion und die Wandlungen des sozialen Körpers*, Berlin 1986, s. 19–26.

4. Poctivá vdova

Pokud se žena stala vdovou, znamenalo to pro ni mnohem větší životní změnu, nežli jakou vdovství představovalo pro muže.³³² Poprvé v životě žena získávala osobní svobodu, nemusela se nadále podřizovat rozhodnutím otce, manžela či bratra,³³³ neboť z původní rodiny žena odešla, takzvaně byla vybyta,³³⁴ již v okamžiku vstupu do manželského svazku a rovněž i přímé pouto s rodinou manžela pozbylo v dané situaci na užším významu vzhledem k jeho smrti. Na druhé straně však kladla společnost na vdovy právě z tohoto důvodu velké morální nároky a další přesně stanovené požadavky.

Někteří z raně novověkých učenců, jež se staly autory textů zabývajícími se v různé míře třemi základními ženskými kategoriemi, tomuto stavu přikládalo velikou vážnost a celkově vyšší kvality ve srovnání se stavem manželským,³³⁵ ba dokonce býval v jistém smyslu tento stav hodnocen i jako ten nejúctyhodnější. S výše zmiňovaným hodnocením přistupuje k vdovství sám Erasmus Rotterdamský, když uvádí: „...tak stav panenský jako květ rozkošný, manželský jako ovotce hojný, vdovský jako strom spanilý, z kteréhož to obé pošlo.“³³⁶ Stav vdovský byl oceňován zejména ze dvou důvodů. V prvé řadě narozdíl od panny už vdova poznala, co obnáší manželská sexualita, přesto jestliže se i navzdory této skutečnosti počestná vdova dokáže silou své vlastní vůle páchání hříchu vyhnout, je takovéto jednání považováno za více než chvályhodné. Počestné chování, chápáno zde především v sexuální rovině, je Erasmem Rotterdamským bráno za mnohem nesnadnější pro osobu, jež už v této oblasti má určité zkušenosti, ve srovnání s osobu zatím zcela neznalou a nezkušenou.³³⁷ Druhou příčinu

³³² V. BŮŽEK – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 26–27.

³³³ P. KRÁL, *Žena a smrt v 16. a 17. století*, in: M. Lenderová (ed.), *Eva nejen v ráji*, s. 111. Autor zde vychází ze spisu Erasma Rotterdamského *Vdova křesťanská* (1595).

³³⁴ Jednalo se o finanční vyrovnání rodiny s dcerou formou vyplacení věna, čímž měla být nevěsta do budoucna zabezpečena a již nemohla vznášet nároky na další rodinný majetek. Srov. Pavel KRÁL, *Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty v letech 1550 až 1650*, České Budějovice 2002, s. 50.

³³⁵ Kupř. Jan HERTVICIUS PRAŽSKÝ, *Vdovství křesťanské*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající?*, s. 319, 321, 322. S podobnou úctou smýšlel o vdovách i Jan Amos Komenský ve svém spisu *O sirobě* (1624, 1634). Stav vdovský byl podle něj úctyhodnější než oba další ženské stavy, tj. stav panenský a manželský, neboť v sobě spojoval zkušenosti obou. Viz A. CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, *Žena v Jednotě bratrské*, s. 174.

³³⁶ Erasmus ROTTERDAMSKÝ, *Vdova křesťanská* (1595), cit. dle P. KRÁL, *Žena a smrt v 16. a 17. století*, in: M. Lenderová (ed.), *Eva nejen v ráji*, s. 110.

³³⁷ Tamtéž.

pro velkou vážnost vdovského stavu popisuje Jan Hertvicius Pražský, autor spisku *Vdovství křesťanské*,³³⁸ skrze slova sv. Pavla takto: „Rozdílné? jsou žena a panna. Nevdaná pečuje o to, což jest Páně, aby byla svatá, i tělem, i duchem, ale vdaná pečuje o věci tohoto světa, která by se líbila muži.“³³⁹ Toto jednání přibližuje vdovu k duchovním aspektům života a skrze ně i k samotnému Bohu, což je samozřejmě pokládáno za úctyhodnější počínání nežli péče o rodinu spjatá s ryze praktickými formami práce.

V reálných podmínkách mohlo dojít po smrti manžela ke dvěma typickým situacím. V prvé z nich zůstala po muži na světě mladá a krásná žena spolu s malými dětmi, ve druhé variantě žena již pokročilejšího věku s dětmi už plnoletými či ve věku blízkém plnoletosti.³⁴⁰

Jestliže byla vdova mladá, doporučovalo se, jak z hlediska církevních naučení, tak i z praktické sociální a ekonomické stránky, aby se znovu provdala a vyhnula se tím možným nařčením z prostopášnosti, rozmařilosti či přílišné rozvernosti. Již výše zmiňovaný Jan Hertvicius Pražský, k tomu namítá: „Jestliže jest stará, od žádného v lásce vyhledávaná nebývá, všecky omrzí, jest všem nemilá, jestliže jest mladá, v podezření u všech a v pomlouvání zůstává, jestli jest krásná, všelikteraké soky své poctivosti, na níž by snižená býti mohla, mívá, jestli bohatá, najdou se mnozí, kteří ne jí samé, ale statku jejímu „Srdce mé ty jsi“ budou říkati. Pakliže jest chudá, žádný o ni nohou nezavadí, jestli která škaredá, každý ji potupí (...)“³⁴¹ Nový sňatek měl hlavně zabránit smilstvu, k němuž podle mravokárců hodně mladých žen tíhlo již z jejich vrozené povahy: „Paulus habe für junge Witwen die Wiederheirat empfohlen, denn es sei besser, einen weiteren Ehemann, als den Teufel, die aussereheliche Sexualität, zu wählen.“³⁴²

Pakliže se stala vdovou starší žena, nebylo adekvátní, aby se znovu provdala, vhodnější bylo ctít památku zesnulého chotě a zůstat mu oddanou a věrnou i po jeho odchodu

³³⁸ J. HERTVICIUS PRAŽSKÝ, *Vdovství křesťanské*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající?*, s. 311–356.

³³⁹ Cit. Tamtéž, s. 320.

³⁴⁰ Samozřejmě mohla situace vypadat i tak, že žena byla bezdětná či byla již staršího věku, ovšem měla ještě malé děti apod. Přesto je uváděný model nejvhodnější pro přiblížení dané skutečnosti a zároveň je i v běžné praxi nejcharakterističtější.

³⁴¹ Cit. J. HERTVICIUS PRAŽSKÝ, *Vdovství křesťanské*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající?*, s. 317.

³⁴² Cit. Britta-Juliane KRUSE, *Witwen. Kulturgeschichte eines Standes in Spätmittelalter und früher Neuzeit*, Berlin 2007, s. 55. Autorka zde vychází z traktátu *Von dem Regiment der andächtigen Witwen* (1481) od dominikánského mnicha Felixe Fabriho. Viz Tamtéž, s. 2.

z pozemského světa.³⁴³ Tyto nároky společnosti souvisely úzce i s faktem, že na sňatkovém trhu raného novověku měly mnohem větší naději na uzavření nového manželství ženy mladšího věku,³⁴⁴ jež byly zároveň i bohaté, naopak pro starší chudé ženy byl vstup do dalšího svazku jen málo pravděpodobný. Jedinou šanci pro vdovy vyššího věku tak znamenalo dobré majetkové zázemí, které vytvářelo vhodnou kompenzaci k jejich stáří.³⁴⁵ V případě mladých vdov bezesporu sehrávala svou roli při vstupu do dalšího vztahu i základní úloha manželky, to jest rodit děti. V kontrastu s tím tak odpovídalo uzavření manželství se ženou, která již nebyla schopna zplodit další potomky, jistý odklon od Božích nařízení a popření primární funkce svazku dvou pohlaví.³⁴⁶

V každém případě se ovšem očekávalo, a to zdaleka nejen v ideální rovině, nýbrž i v rámci všeobecné normy, že se vdova bude řídit několika základními pravidly chování. Ona pravidla měla své kořeny již ve středověku a byla uplatňována po dlouhá staletí.³⁴⁷

Dle křesťansko-biblické tradice měla vdova představovat primárně dobrou křesťanku, modlící se často k Bohu, přemítající o něm a jeho činech, doufající v Boží podporu v nouzi a zároveň i ve věčný život jako odměnu za dodržování Božích nařízení navzdory všem protivenstvím: „Že pak ovdovělé, jakožto ženy osamělé a nádoby mdlé, největší zachvacují soužení, protivenství a pokušení od ďábla, světa i vlastního těla, pročež potřebí jest jim, že nad tím vším zvítězí a z toho vysvobození budou s oním Abrahamem, v naději proti naději,

³⁴³ Tamtéž, s. 56; J. HERTVICIUS PRAŽSKÝ, *Vdovství křesťanské*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající?*, s. 348–349. Všeobecně bylo pozitivně hodnoceno, pakliže se vdova jakéhokoli věku rozhodla již do dalšího partnerského svazku nevstupovat a vybrala si trvalé vdovství. Jednalo se např. o názory Jana Amose Komenského. Viz P. KRÁL, *Žena a smrt v 16. a 17. století*, in: M. Lenderová (ed.), *Eva nejen v ráji*, s. 111.

³⁴⁴ Věková hranice mezi mládím a stářím byla u žen kladena mezi 35–40. rok. Viz B. KOPIČKOVÁ – E. MAUR – M. LENDEROVÁ – M. RYANTOVÁ – J. STEJSKAL – J. BUREŠOVÁ – M. MACKOVÁ – A. VELKOVÁ, *Životní cykly a žena*, in: M. Lenderová – B. Kopiczková – J. Burešová – E. Maur (eds.), *Žena v českých zemích*, s. 151.

³⁴⁵ Tamtéž.

³⁴⁶ Josef HRDLIČKA, *Měšťan*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 154.

³⁴⁷ Dokladem této skutečnosti nám mohou být kupř. listy Petra Damianiho, jež byly adresované jeho dvěma sestrám a císařovně. Petr Damiani byl mnichem a později kardinálem, žil v jedenáctém století v Itálii a jeho pokyny pro zbožný a mravný život vdov jsou v mnoha ohledech totožné s požadavky, které kladla společnost raného novověku na vdovy. Viz Kateřina ČADKOVÁ, *Žena v rukou kazatelových*, in: Kateřina Čadková – Milena Lenderová – Jana Stráníková (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zajetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 451–456.

víru v zaslíbeních Božích vskládati, vírou se posilňovati, a tak chválu Boží vzdávajících vítězí...“³⁴⁸

V naučeních, jejichž základ a odůvodnění spočívalo na teologických pramenech, představovala pro ženu ztráta manžela nesmírný zármutek a velkou nouzi, neboť muž byl „ženinou hlavou“, pomáhal jí jako oné „mdlé nádobě“ a chránil ji, býval její druhou uvědomělejší polovinou.³⁴⁹ Okolní společnost měla být k ženám, které se dostaly po smrti manžela do svízelné životní situace, ohleduplná a ochotná podat jim svou pomocnou ruku v nouzi. Tento požadavek poskytnutí podpory zástupkyním vdovského stavu pocházel ze samotného Hospodinova nařízení.³⁵⁰ V rámci této křesťansko-biblické tradice představovali přední zastávce vdov starozákonní proroci Izaiáš, Jeremiáš a Zachariáš.³⁵¹ Ve skutečnosti však záleželo ve velké míře na tom, v jaké materiální situaci se žena v nově nastalé roli ocitla. Jestliže byla dobře zaopatřena, což se týkalo především příslušnic šlechty, je logické, že pro ni byla její úloha vdovy nemyslitelně snazší v porovnání s možností přesně opačnou.³⁵² Pokud vdova získala dědictvím či do správy (respektive poručnictvím) jistý majetek nebo finanční obnos, předpokládalo se, že s tímto jměním bude nakládat zodpovědně a s dobrými úmysly, bude skromná, šetrná a schopná jmění udržet, případně ho ještě rozšířit. Toto se týkalo hlavně situací, kdy spravovala dočasně dědictví pro své neplnoleté potomky.³⁵³ Mnohé měšťanky musely po smrti muže zastat jeho místo ve vedení živnosti a postarat se o čeleď naprosto samy, šlechtičny oproti tomu spravovaly panství a dohlížely na služebnictvo.³⁵⁴ Bylo tedy zcela na místě, pokud žena sbírala zkušenosti spjaté s těmito druhy činnosti postupně již před

³⁴⁸ Cit. J. HERTVICIUS PRAŽSKÝ, *Vdovství křesťanské*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající?*, s. 340.

³⁴⁹ Tamtéž, s. 314–317.

³⁵⁰ Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA – Pavel KRÁL – Zdeněk VYBÍRAL, *Věk urozených*, Praha – Litomyšl 2002, s. 359.

³⁵¹ Tamtéž.

³⁵² P. KRÁL, *Žena a smrt v 16. a 17. století*, in: M. Lenderová (ed.), *Eva nejen v ráji*, s. 111.

³⁵³ V. BŮŽEK – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 28; P. KRÁL, *Mezi životem a smrtí*, s. 45–47.

³⁵⁴ V. BŮŽEK – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 28, 29; B. KOPIČKOVÁ – E. MAUR – M. LENDEROVÁ – M. RYANTOVÁ – J. STEJSKAL – J. BUREŠOVÁ – M. MACKOVÁ – A. VELKOVÁ, *Životní cykly a žena*, in: M. Lenderová – B. Kopiczková – J. Burešová – E. Maur (eds.), *Žena v českých zemích*, s. 146–148; B. KOPIČKOVÁ – E. MAUR – M. LENDEROVÁ – M. MACKOVÁ – M. BAHENSKÁ – J. BUREŠOVÁ – M. RYANTOVÁ – D. MUSILOVÁ, *Práce, profese, politika*, in: Tamtéž, s. 369, 370.

vstupem do vdovského stavu, mohla se poté mnohem lépe vyrovnat s případnými problémy v hospodaření.

Zároveň bylo adekvátní, aby manželka po smrti svého muže dávala najevo dostatečně svůj hluboký zármutek, ne ovšem nijak vulgárními přehnanými gesty. Zármutek bylo možno vyjádřit nošením černého šatu³⁵⁵ po určitou dobu nebo i doživotně, odmítáním společenských sešlostí a zábav, zesílenou pobožností či pilnou přípravou pohřebních obřadů apod.³⁵⁶ Pokud se vdova rozhodla znovu provdat, mohlo právě odložení smutečního šatu tento záměr signalizovat okolní společnosti. Bývalo nanejvýš zavrženímhodné, pokud se vdova účastnila bujarých slavností, popíjela nezřízeně alkoholické nápoje, ba se dokonce oddávala tanci a podobných zábavám. Žena se po smrti svého muže měla taktéž vyhýbat společnosti mladých lidí, vybírat si pečlivě čeleď a všeobecně bedlivě rozvažovat o tom, s jakými lidmi je vhodné se stýkat.³⁵⁷ Tato omezení, pokud se žena znovu neprovдалa, měla trvat po celý zbytek života.³⁵⁸

Samozřejmě součástí vdovského jednání pochopitelně tvořila počestnost. Jakékoli bližší intimní kontakty s muži nepřicházely naprosto do úvahy,³⁵⁹ nemluvě o navazování vztahů s výrazně mladšími svobodnými muži, což se týkalo v první řadě bohatších vdov, jež měly po finanční stránce mladíkům co nabídnout. Právě situace tohoto charakteru se stávaly mnohým autorům vděčnou inspirací pro četná satirická zobrazení a posměšné kritiky. Můžeme tak vidět vyobrazení, na nichž je postraší bohatá žena ve společnosti výrazně mladšího muže, ovšem současně existují i zobrazení opačného druhu, tedy postaršího muže spolu s velmi mladou dívkou.

³⁵⁵ V. BŮŽEK – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 26.

³⁵⁶ J. HERTVICIUS PRAŽSKÝ, *Vdovství křesťanské*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající?*, s. 349, 350; P. KRÁL, *Žena a smrt v 16. a 17. století*, in: M. Lenderová (ed.), *Eva nejen v ráji*, s. 108. P. Král zde při popisu pravidel, jimiž by se mělo řídit chování vdovy, čerpá ze spisu Erasma Rotterdamského *Vdova křesťanská* (1595).

³⁵⁷ B.-J. KRUSE, *Witwen. Kulturgeschichte eines Standes in Spätmittelalter und früher Neuzeit*, s. 62.

³⁵⁸ J. HERTVICIUS PRAŽSKÝ, *Vdovství křesťanské*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající?*, s. 351.

³⁵⁹ Tamtéž, s. 349, 350. Pokud se ženy, pochopitelně ve vsi počestnosti, stýkaly s muži, měly si je již předem „prověřit“ a být si zcela jistě jejich pověstí a povahou, aby se tak vyhnuly případným pomluvám a nařčením svého okolí. Viz B.-J. KRUSE, *Witwen. Kulturgeschichte eines Standes in Spätmittelalter und früher Neuzeit*, s. 62.

Ovdovělé ženy měly jít svým jednáním a duševními vlastnostmi příkladem ostatním ženám, zejména potom mladým dívkám.³⁶⁰ Tento požadavek zahrnoval počestné vystupování na veřejnosti a k tomu i odpovídající výběr oděvu.³⁶¹ Opět můžeme nahlédnout do spisku Jana Hertvicia Pražského: „Jestliže nejsouce převrhlé ani mnoho vína pijící, poctivým věcem mladice příkladem počestného obecnství svého se vyučují. Jestliže jakožto počestné, vážné a již věkem sešlé ženy oděv příslušný zachovávají, kterýžto ozdoba býti má, ne ta zevnitřní, splétání vlasů a provijení jich zlatem anebo vodívání plášťů, ale ten skrytý srdce člověk, záležející v neporušitelnosti, krotkého a pokojného ducha, kterýžto před obličejem Božím velmi drahý jest.“³⁶²

Výraznou pozornost vdovskému stavu věnovalo učení Jednoty bratrské, z jejichž představitelů se problematikou vdovského života zabývali v největším rozsahu dva muži, prvním z nich byl bratr Lukáš a tím druhým Jan Amos Komenský.³⁶³ Nároky kladené Jednotou bratrskou na ctnostný život vdov se shodovaly s požadavky, jež uváděl již zmiňovaný Jan Hertvicius Pražský. Od manželky se po smrti muže očekávalo, že bude jednat pokorně, nebude vyhledávat společenské zábavy, bude jíst, pít a oblékat se jen střídme a bude počestná a zbožná.³⁶⁴ Členové Jednoty rozlišovali mezi mladými a starými vdovami. Těm mladším bratr Lukáš doporučoval, aby pokud tihnou k mužské společnosti, se raději provdaly, a tak se bezpečně vyvarovaly hříchu. Avšak obdobně, jako je tomu u jiných mravokárců tohoto období, i bratr Lukáš preferuje již znovu do manželského svazku nevstupovat.³⁶⁵ Téhož názoru jako bratr Lukáš je Jan Amos Komenský, když radí, zbytečně s novým sňatkem nespíchat či o něm už vůbec ani neuvažovat.³⁶⁶ Bratrští představitelé byli ovlivněni při svém přístupu k ovdovělým ženám dvěma důležitými faktory. Na jedné straně byly za takzvané pravé vdovy považovány v Jednotě bratrské pouze ženy, které překročily šedesátý

³⁶⁰ J. HERTVICIUS PRAŽSKÝ, *Vdovství křesťanské*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající?*, s. 351.

³⁶¹ Tematikou podoby smutečního oděvu vdov, jeho vývojem a regionálními odlišnostmi se zabývá Britta-Juliane KRUSE ve své práci *Witwen. Kulturgeschichte eines Standes in Spätmittelalter und früher Neuzeit*. Viz B.-J. KRUSE, *Witwen. Kulturgeschichte eines Standes in Spätmittelalter und früher Neuzeit*, s. 165–181. Několik vyobrazení s podobou vdovského šatu je zahrnuto do příloh na konci textu.

³⁶² Cit. J. HERTVICIUS PRAŽSKÝ, *Vdovství křesťanské*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající?*, s. 351, 352.

³⁶³ Bratr Lukáš se zaměřil na vdovy v díle *Spis o stavu svobodném* (1523), J. A. Komenský potom ve spisu *O sirobě* (1624, 1634).

³⁶⁴ A. CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, *Žena v jednotě bratrské*, s. 172.

³⁶⁵ Tamtéž, s. 172, 173.

³⁶⁶ Tamtéž, s. 174.

rok věku, neměly žádné příbuzné ani přátele a byly současně provdány pouze jednou. Jen ony mohly na základě učení Jednoty vykonávat některé činnosti spjaté se sociální péčí, být podporovány z obecní pokladny a byly taktéž hodny patřičné úcty. Naopak vdovy mladšího věku se stávaly často terčem různých nařčení ze strany jejich okolí a byly neustále podezírány z páchání hříchů.³⁶⁷ Důležitým úkolem starších žen v bratrském společenství bylo předávat svou moudrost mladým ženám a dívkám a představovat pro ně zároveň vzor.³⁶⁸

Ačkoli, jak již bylo uvedeno výše, bylo vdovství z teologického pohledu bráno jako situace nikterak záviděníhodná, pro ženu velice náročná a veskrze až tragická, ve skutečnosti tomu tak vždy nebylo. Popisovaný zisk osobní svobody a samostatnosti rozhodování jistě pro některé ženy znamenal vítaný přínos, byť nelze tuto skutečnost v českém prostředí příliš přeceňovat.³⁶⁹ Svou roli pak hrála i nevydařená manželství, kdy se pro manželku mohla smrt chotě stát nadějí na lepší partnerský vztah s budoucím manželem. Známe tak případy šlechticů, které smrt svého muže a okolnosti s tím spojené dokázaly bez problémů překonat či i přímo využít ve svůj prospěch, a v kontrastu s tím i skutečně nešťastné vdovy.³⁷⁰ Ráda bych nyní věnovala pozornost dvěma šlechticům, které dokázaly smrti svého chotě využít a jedné, jež se ani jako vdova nevzdala společenského života.

Pravděpodobně nejznámějším případem, kdy ovdovělá žena dokázala využít nově nabyté svobody rozhodování ke svému vlastnímu prospěchu, je v českém šlechtickém prostředí případ Evy z Rožmberka, sestry Petra Voka a Vilém z Rožmberka. Evin první manžel byl Mikuláš Zrinský, po jeho smrti při obraně pevnosti Siget se roku 1578 Eva rozhodla vdát za italského šlechtice hraběte Pavla Gassolda.³⁷¹ Proti tomuto sňatku se ihned postavila její rodina, která chápala svazek jako neodpovídající společenské úrovni rodu. Byť oba bratři nabízeli Evě řadu dalších potenciálních šlechtických nápadníků z Čech a Polska, Eva na jejich doporučení nedbala, i přestože její nastávající zcela nepokrytě projevoval zájem především

³⁶⁷ Tamtéž, s. 130.

³⁶⁸ Tamtéž.

³⁶⁹ Ve srovnání s Francií není pro naše území charakteristický typ tzv. veselé vdovy, které vnímaly smrt manžela jako vysvobození a snažily se své nově nabyté svobody zcela využít. Viz V. BŮŽEK – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 26.

³⁷⁰ Např. v dopisech Zuzany Černínové z Harasova se objevují časté nářky na její úlohu vdovy a též se zde projevuje Zuzanin stesk po zemřelém manželovi. Viz Z. KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, s. 150.

³⁷¹ V. BŮŽEK – J. HRDLÍČKA – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Věk urozených*, s. 362.

o snoubenčino věno.³⁷² Evě z Rožmberka se nakonec podařilo svou vůli prosadit a navzdory všem překážkám se za Gassolda se provdala.³⁷³

Dále bych se ráda zmínila o dvou šlechticích, které i jako vdovy svým jednáním vynikaly, nestáhly se do ústraní, ba naopak dokázaly své svobody rozhodování využít. Marie Manrique de Lara a Marie Manrique de Mendoza pocházely ze Španělska, provdaly se za příslušníky pernštejnského rodu a později se z nich staly vdovy, obě byly velice vlivné a zapsaly se do historie českých zemí 16. věku, ačkoli každá trochu jiným způsobem.³⁷⁴ První z nich Marie Manrique byla tchýní své jmenovkyně, byla velice vlivnou a schopnou ženou, která dokázala vybudovat a vést v Pernštejnském paláci na Hradčanech proslulý salón, kde se scházeli nejmocnější šlechtici Českého království, a to i v době, kdy již byla vdovou.³⁷⁵ Marie Manrique de Mendoza, vdova po Janu z Pernštejna, se naopak proslavila skandálem, do něhož byl zapojen sám nejvyšší hofmistr a předseda tajné rady Karel z Lichtenštejna.³⁷⁶ Marie navázala blízké kontakty s jmenovaným šlechticem, od něhož postupně rafinovaně získávala stále více tajných informací týkajících se chodu státu, aniž by si toho byl zamilovaný Karel z Lichtenštejna vědom, a které následně poskytovala dalším osobám, především pak papežsko-španělské klice, sestávající z papežského nuncia, jezuitů aj. Byť jejich vztah dlouho nevydržel, poškodil pověst Mariina rodu i pernštejnského salónu.³⁷⁷ Nakonec se roku 1606 Marie provdala za hraběte Bruna z Mansfeldu, který byl bývalým papežským komořím a oddaným stoupencem katolické víry. Tento výhodný sňatek tak alespoň zčásti kompenzoval poškození pověsti jejího rodu.³⁷⁸

Na životních osudech Marie z Pernštejna a Evy z Rožmberka je také dobře patrné, že urozené vdovy měly často lepší podmínky pro vstup do nového manželství a uzavíraly je ze své svobodné vůle rovněž i v pokročilejším věku než vdovy z nižších společenských vrstev.

K problematice vdovského stavu se úzce váže taktéž pojetí stáří v myšlení lidí raného novověku. Jak jsem již uváděla výše, vdova měla splňovat jistá pravidla chování, která byla dána na jedné straně jejím postavením ovdovělé ženy a zároveň pak mohla být určována

³⁷² J. JANÁČEK, *Ženy české renesance*, s. 34, 35.

³⁷³ Tamtéž, s. 36.

³⁷⁴ Tamtéž, s. 87, 98, 99.

³⁷⁵ Tamtéž, s. 86–93.

³⁷⁶ Tamtéž, s. 94–107.

³⁷⁷ Tamtéž.

³⁷⁸ Tamtéž, s. 106, 107.

rovněž věkem. Ze satirického textu Tobiáše Mouřenína z Litomyšle³⁷⁹ zřetelně vyplývá, že ženy pokročilejšího věku měly podle názoru soudobé společnosti respektovat své stáří a nesnažit se kupříkladu pomocí četných líčidel a vyzývavého oděvu zakrýt nedostatky vlastního vzhledu.³⁸⁰

Zde je nutné uvést a krátce popsat další satirický text s názvem *Pec na baby*.³⁸¹ Jedná se sice o zcela jinak pojatý přístup k hodnocení žen ve srovnání kupříkladu s dílem Jana Hertvicia Pražského, ovšem i přesto velice dobře popisuje fakt, že občas vdovy či obecně všechny ženy pokročilejšího věku mohly být okolní společností hodnoceny v raném novověku s určitým posměchem a pohrdáním. Citace je poněkud obsáhlejší, avšak považuji za důležité uvést text v plném rozsahu: „...i vidím při jedné / straně velký dejm, oheň náramně. / Upřímo se hned k němu dám, / tu velikou pec uhlídám, / an k ní lidé pospíchají, / někteří i berly mají, / ze vsí, z městeček, se všech strán; / myslím však tak u sebe sám, / že by jim slavnost nastala / a nějaká se obět dála. / Když pak k ní málo blíž přijdu, / spatřím dost starého lidu, / nejmíc pohlaví ženského, / starých bab věku sešlého. / Mnohé nemohly choditi, / musily se dát voditi. / Jiné na kolečku vezli, / některé na zádech nesli, / k peci s nimi pospíchajíc, / všechněch mistru dodávajíc, / kterýž je tu přepaloval, / dost mistrovství ukazoval. / Která vrchem v tu pec přišla, / ve dvou dnech zas mladá vyšla. / Muž mladý, chtíc mladou ženu, / hned starou dal v tu proměnu. / I starý též, jenž chtěl mladou, / dodal tomu mistru starou, / k tomu tři kopy od díla, / brzo ona mladou byla. / A jakž nahá vyšla z pece, / hned ji zas v šaty obleče, / vezme ji k tanci za ruku, / můž na ní přestat do roku. / Dobrou chvíli se tu dívám, / jednoho kmetě uhlídám (...) Ten pospíchal k peci velmi. / Vez v kolečku starou babu, / chtíc s tím mistrem bráti radu, / aby z ní též byla mladá, / ač ona tomu neráda. / Nechtíc se dát přepáliti, / počala se tu šklebiti, / naříkajíc na starého, / že chce tak ráda mladého, / jako i on pěknou ženu, / můž-li ho dát též v proměnu. / Mistr jí tu odpověď dal, / že mužov nepřepaloval, / jakživ, než-li staré ženy. / Tu ona křičela velmi, / aby ji tam zlehky spustil, / jistě v třetí den vypustil, / nebo sto let zstáří byla. / Hrozně tam v té peci vyla.“³⁸²

Je tedy možno konstatovat, že byť se staré ženy, obzvláště jestliže nerespektovaly určité zásady jednání odpovídající jejich postavení a věku, mohly stát terčem posměšků svého okolí,

³⁷⁹ Tobiáš MOUŘENÍN Z LITOMYŠLE, *Líčidlo krásné pannám a paním*, in: Milan Kopecký (ed.), Tobiáš Mouřenín z Litomyšle. Veršovaná tvorba, Praha 1995, s. 199, 200. V edici však M. Kopecký uvádí pouze část textu.

³⁸⁰ Tamtéž.

³⁸¹ [neznámý autor], *Pec na baby*, in: J. Kolár (ed.), *Frantové a grobiáni*, s. 128–131.

³⁸² Cit. Tamtéž, s. 129.

byly přesně v opačné situaci, to jest pokud se pravidly řídily a vedly počestný život, často považovány za hodny úcty.

Poslední úkol šlechtičen na tomto světě představovalo naplnění ideálu dobré smrti.³⁸³ Tento ideál úzce splýval s uplatňovanými normami, neboť měl v praxi své konkrétní podmínky, jež se promítaly i do právních nařízení.³⁸⁴ Jednalo se například o sepsání poslední vůle s dostatečným předstihem, z toho důvodu, že na smrtelné posteli již umírající neměl být rozptylován světskými záležitostmi.³⁸⁵ V této spojitosti Pavel Král poukazuje na zajímavou skutečnost, a to na „vzájemnou ženskou solidaritu“³⁸⁶ při odkazování majetku, kdy ženské členky rodiny se v závětech příslušnic stejného pohlaví objevovaly mnohem častěji v porovnání s mužskými testamenty.³⁸⁷ V posledních okamžicích života bylo nejvhodnější, pokud byl umírající obklopen členy své rodiny, v poklidu se s nimi rozloučil a vykonal též všechny nezbytné náboženské úkony. Současně mohl ještě v těchto chvílích udílet rady do budoucna členům rodiny a služebnictvu.³⁸⁸ Dá se předpokládat, že ve více či méně shodné podobě byl tento ideální model smrti uplatňován i v měšťanských kruzích, neboť byl ovlivněn křesťanskou věroukou, jež se týká všech křesťanů, katolíků i protestantů, bohatých i méně majetných bez rozdílu.

Závěrem lze konstatovat, že pravidla pro chování vdov, nároky ideálního a rovněž normativního charakteru, byly shodné ve šlechtickém prostředí a v měšťanských kruzích. V obou případech měly tyto povinnosti původ v křesťanských biblických textech a čerpaly již ze starozákonních spisů, podobně jako tomu bylo ostatně i u zbylých dvou ženských stavů. Tak Jan Hertvicius Pražský, jehož spis byl určen měšťankám, oceňuje na vdovách tytéž vlastnosti – kupříkladu uměřenost, poctivost, počestnost, skromnost – jakož i Jan Amos Komenský a bratr Lukáš, členové Jednoty bratrské, k níž se hlásily a jejímiž pokyny se řídily šlechtičny.³⁸⁹

³⁸³ M. KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, s. 175–192.

³⁸⁴ P. KRÁL, *Mezi životem a smrtí*, s. 14–25.

³⁸⁵ Tamtéž, s. 17.

³⁸⁶ Cit. Tamtéž.

³⁸⁷ Tamtéž.

³⁸⁸ M. KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, s. 175.

³⁸⁹ Kupříkladu se jednalo o Kateřinu ze Žerotína, Kateřinu Rožmberskou z Ludanic či Kunku, Mariánu a Martu z Boskovic. Viz František HRUBÝ, *Marta z Boskovic a jiné paní z toho rodu*, in: K. Stloukal a kol., *Královny a kněžny české*, s. 179–184; Otakar ODLOŽILÍK, *Kateřina ze Žerotína*, in: Tamtéž, s. 237–241; A. CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, *Kateřina Rožmberská z Ludanic*, in: Tamtéž, s. 196–203.

5. Závěr

Na základě analýzy pramenů a po studiu literatury zabývající se zkoumaným tématem lze konstatovat, že velká řada ceněných ženských vlastností byla společná pro všechny tři stavy, to jest pro pannu, manželku i vdovu. Všeobecně tak měla být ideální žena raného novověku cudná, pracovitá, pobožná, poctivá, skromná, pokorná a rovněž plodná. V kontrastu s tím byly negativně hodnoceny prostopášnost, lenost, marnivost či hašteřivost. Avšak některé z těchto kladných povahových rysů byly pro jednotlivé kategorie přeci jen charakterističtější a byl na ně kladen větší důraz ve srovnání s ostatními vyzdvihovanými vlastnostmi. V souvislosti s tím byla na pannách oceňována především duševní a tělesná čistota, pro manželku byla nezbytně nutná poslušnost vůči jejímu muži a u vdov byla zdůrazňována poctivost.

Je patrné, že ve sledovaném období často docházelo ke stírání ideálu s normou a reálným jednáním. Na základě této skutečnosti mohly být ženy, jež hrubě porušily některou z ideálních vlastností, společností ostře kritizovány, ba dokonce jim mohl být udělen i přísný trest.

Dalším mým zjištěním je fakt, že ideál a též uplatňované normy byly univerzální, to znamená, že byly platné ve šlechtickém a rovněž v měšťanském prostředí. Svou nezanedbatelnou roli sehrával původ doporučení, která byla čtenářům předložena autory mravoučné a mravokárné literatury, a jež vycházel z křesťansko-biblické tradice a tedy úzce se dotýkal náboženství. Vzhledem k tomu ustoupily sociální rozdíly do pozadí a pojátkem se stala víra, která se týkala všech bez rozdílu společenské úrovně. Samozřejmě ovšem existují určité menší rozdíly při hodnocení ideální podoby měšťanky a šlechtičny. Ve šlechtickém prostředí mívaly ženy například o něco snadnější přístup k základnímu vzdělání. Naopak zde bylo více lpěno na zachování si fyzického panenství před sňatkem a na ženské věrnosti, neboť tu byla brána více v potaz urozenost a prestiž rodu a zároveň byla silnější taktéž snaha vyhnout se nelegitimním potomkům, již by měli „špatnou krev“. Od příslušnic měšťanských kruhů byla naopak častěji vyžadována pracovitost a šetrnost. Pro každou představitelku něžného pohlaví byly též charakteristické tři základní životní úlohy, jmenovitě role matky, hospodyně a manželky.

V obou prostředích platil patriarchální model rodiny, byť v každodenním životě často záleželo na individuálních okolnostech, do jaké míry byl uváděný model splňován. Představy, s jakými o ženách smýšleli raně novověcí mravokárci a naučení, jež předkládali společnosti, se občas lišily od běžné praxe, neboť okolí nemuselo nezbytně nutně chápat určité jednání jako špatné, tak jak bylo vnímáno těmito autory. Šlo kupříkladu o schopnosti Polyxeny

z Lobkovic, které byly ceněny i mužskými zástupci šlechty, nebo o aféru Marie z Pernštejna, jejíž hlavní aktérka zůstala přesto v očích soudobých šlechticů respektovanou.

V manželství neměly muž a žena rovnocenné postavení. Žena měla svého manžela poslouchat, muž ji měl naopak milovat. Láska ženy k muži nebyla podle dobových názorů nezbytná.

Oběma pohlavím byly rovněž přiřčeny rozdílné sféry vlivu a zájmu. Pro slabší pohlaví byla vyhrazena domácnost, mužům byl naopak určen prostor veřejný.

Základním životním posláním se stávalo pro ženy mateřství. Plodná žena byla hodna patřičné úcty.

Fakticky se naprostá většina žen tomuto popisovanému modelu ženského chování podřídila a nesnažila se z něj výrazněji vybočit. Dá se říci, že vše, co jsem zde výše popsala jako ideál a normu, bylo v každodenním životě do jisté míry závislé na toleranci muže, jemuž se žena měla podříditi, a to ať již otce, bratra či manžela, a současně na aktuální situaci, v níž se žena nacházela. Především v náročných životních momentech, kupříkladu po smrti manžela, při jeho silném pracovním vytížení či během pobytu v emigraci, mohla žena projevit své schopnosti a vstoupit alespoň z části do mužského světa, kde nezřídka obstála na výbornou.

6. Literatura

Vydané prameny:

František DVORSKÝ (ed.), *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I–II*, Praha 1894–1895.

František DVORSKÝ (ed.), *Staré písemné památky žen a dcer českých*, Praha 1869.

Zdeněk KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, Praha 1941.

Jaroslav KOLÁR (ed.), *Frantové a grobiáni. Z mravokárných satir 16. věku v Čechách*, Praha 1959.

Jaroslav KOLÁR (ed.), *Zrcadlo rozděleného království. Z politických satir předbělohorského století v Čechách*, Praha 1963.

Marie KOLDINSKÁ – Petr MAŤA (edd.), *Deník rudolfinského dvořana. Adam mladší z Valdštejna 1602–1633*, Praha 1997.

Milan KOPECKÝ (ed.), *Tobiáš Mouřenín z Litomyšle, Veršovaná tvorba*, Praha 1995.

Pavel KRÁL (ed.), *Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty v letech 1550–1650*, České Budějovice 2002.

Jakub KRČ – Vojtěch HLADKÝ (edd.), *Kupidova střela; Dětský rápek / Šimon Lomnický z Budče*, Brno 2000.

Pavel MAREK (ed.), *Svědectví o ztrátě starého světa. Manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovické z Pernštejna*, České Budějovice 2005.

Ferdinand MENČÍK (ed.), *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a Bezdruzic od roku 1624 do roku 1648*, Praha 1897.

Jana RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila z Lisova, Rodinné paměti*, Dolní Břežany 2002.

Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008.

Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Žádná ženská člověk není. Polarizace genderů v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století*, Praha 2010.

Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009.

František TISCHER (ed.), *Dopisy Sylvie hrab. Černínové, rozené Caretto-Millesimovy, s chotěm jejím Heřmanem hrab. Černínem z Chudenic z let 1635–1651*, Praha 1908.

Literatura:

- Beatrix BASTL, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit*, Wien 2000.
- Gisela BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách od středověku do současnosti*, Praha 2007.
- Václav BŮŽEK, „Tý naděje budou každý čtyři neděle“. *Těhotenství očima šlechty na prahu novověku*, *Dějiny a současnost* 23, 2001, č. 3, s. 8–13.
- Václav BŮŽEK – JOSEF HRDLIČKA a kol., *Dvory velmožů s erbem růže. Všední a sváteční dny posledních Rožmberků a pánů z Hradce*, Praha 1997.
- Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA – Pavel KRÁL – Zdeněk VYBÍRAL, *Věk urozených*, Praha – Litomyšl 2002.
- Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL (ed.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007.
- Anna CÍSAŘOVÁ – KOLÁŘOVÁ, *Žena v Jednotě bratrské. Zásady, postavy a dědictví*, Praha 1942.
- Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen, aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zajetí historiografie. Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.–28. dubna 2006*, Pardubice 2006.
- Natalie Zemon DAVIS, *Frauen und Gesellschaft am Beginn der Neuzeit. Studien über Familie, Religion und die Wandlungen des sozialen Körpers*, Berlin 1986.
- Peter DINZELBACHER, *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očistec ve středověku*, Praha 2004.
- Richard van DÜLMEN, *Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích. Nepočestnost a sociální izolace v raném novověku*, Praha 2003.
- Jindřich FRANCEK, *Příběh tajné lásky. Eliška Kateřina Smiřická a její sexuální skandál*, Praha 2005.
- Jindřich FRANCEK, *Zločin a sex v českých dějinách*, Praha 2000.
- Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.
- Josef JANÁČEK, *Ženy české renesance*, Praha 1996.
- Margaret KING, *Frauen in der Renaissance*, München 1993.
- Marie KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, Praha – Litomyšl 2001.
- Britta-Juliane KRUSE, *Witwen. Kulturgeschichte eines Standes in Spätmittelalter und früher Neuzeit*, Berlin 2007.
- Milena LENDEROVÁ (ed.), *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002.

- Milena LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999.
- Milena LENDEROVÁ – Božena KOPIČKOVÁ – Jana BUREŠOVÁ – Eduard MAUR (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009.
- Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004.
- Eduard MAUR – Václav ŠTOREK, *K demografii české šlechty v 16. století (Hynek Krabice z Weitmile a jeho pět manželek)*, *Historická demografie* 26, Praha 2002, s. 5–27.
- Marie RYANTOVÁ, *Vzdělanostní úroveň raně novověkých šlechtičen ve světle štambuchů*, in: *Česko–slovenská historická ročenka*, Praha 2001, s. 187–193.
- Karel STLOUKAL a kol., *Královny a kněžny české*, Praha 1996.
- Alena ŠUBRTOVÁ, *Kontracepce, aborty a infanticidia v pramenech k předstatistickému období*, *Historická demografie* 15, Praha 1991, s. 9–46.
- Heide WUNDER, „*Er ist die Sonn', sie ist der Mond.*“ *Frauen in der Frühen Neuzeit*, München 1992.

Elektronické zdroje:

Diplomová práce: Pavla POSPÍŠILOVÁ, *Manželské spory šlechty z českých zemí v období baroka: Konflikt u Martiniců (1675-1676) a causa Mansfeld (1658-1666)*, Pardubice 2010.

Viz http://dspace.upce.cz/bitstream/10195/37445/1/Posp%C3%ADlov%C3%A1P_Man%C5%BEelsk%C3%A9%20spory_JK_2010.pdf (staženo dne 10.7. 2011).